

mijn *streek*

2017
NUMMER 3

THEMA

**Heerlen in oorlog:
Duitse en
Amerikaanse tanks**

THEMA

De Johannes de Doperkerk
in Eigelshoven,
een revolutionair ontwerp?

PORTRET

G.J.H. Seelen,
NSB-politiewaarnemer
te Heerlen

MERKWAARDIG VERHAAL(D)

Het groene duivelsdrankje
van de bokkenrijders

INGEZOOMD

Immaterieel erfgoed
van een postindustriële
tijdperk

Over wie wij zijn

Het klinkt misschien wat tegenstrijdig, maar onze geschiedenis is hoogst actueel. Met grote regelmaat verschijnen er publicaties over het verleden van onze streek die ons iets verduidelijken over onze wortels en ons een spiegel voorhouden: zo waren wij of zo werden wij gezien. Zijn of voelen wij ons ook zo? Met je geschiedenis bezig zijn is in gesprek gaan met jezelf: wie was ik, wie ben ik nu, wie wil ik worden? Maar ook: wie waren wij, wie zijn wij nu, wie of wat willen wij worden?

Wie denken wij te zijn / zijn wij? Onze geteisterde regio is op een grootse wijze, soms wat moeizaam, aan het opkrabbelen uit een getormenteerde geschiedenis: vreemde heersers, staatkundige verdeling, economische bloei en neergang en herstel. Opvallend is de veerkracht in onze streek. Vanuit de geborgenheid van dorp, stad en wijk hebben we invloeden 'van buiten' kunnen opnemen, is vrijwel iedereen 'eine van os' geworden en zijn we deel gaan uitmaken van het staatskundig geheel, dat 'Nederland' heet. Tevens blijven we 'het balkon van Europa', vooral vanwege de (historische) banden met onze Duitse en Belgische burens. Grenzeloos en toch 'thuis'.

Een mooi voorbeeld van dit proces naar de zoektocht voor een antwoord op de vraag wie wij zijn / denken te zijn wordt gepresenteerd in de komende maand van de geschiedenis, die als thema draagt: **geluk**. De dominante levensbeschouwing in onze streek, de katholieke, kent als een centraal thema: 'Waartoe zijn wij op aarde?'. 'Wij zijn op aarde om gelukkig te worden', dat was het antwoord. Dat de katholieke kerk met deze doelstelling, namelijk 'gelukkig worden', in het verleden niet altijd even prudent is omgegaan, is een understatement van jewelste. Maar toch, 'gelukkig worden' was de opdracht. Op een eigen-wijze manier zijn de bewoners van onze streek met deze vraag omgegaan en hebben ze geprobeerd een antwoord te geven; antwoorden waar we van kunnen leren. De 'Maand van de geschiedenis' heeft een indrukwekkend programma samengesteld om dit thema aan de orde te stellen. Velen vonden hun geluk in hun dorp en hun wijk, in het verenigingsleven, de fanfare en de harmonie, de sportvereniging. In de huidige tijd zijn er zelfs enkelen die hun geluk beproeven door af te reizen naar Syrië ... En centraal blijft de vraag: Hoe worden wij hier, in onze regio, gelukkig?

Leest u weer dit nummer van *MijnStreek*, waarin auteurs hun bijdragen leveren aan dit proces. De oorlog, de Bokkenrijders, de kerk. Het zijn soms geslaagde, dan weer mislukte pogingen in het streven naar een goede samenleving, pogingen die in het verleden plaatsvonden en waarvan wij nog steeds iets kunnen leren.

Koos Linders
redactiesecretaris

Omslag:
George Jacques Henri Seelen
(1904-1972)

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen.
Tel. 06-10416501.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening: NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
K. Smeets-Limpens, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets;
drs. A. Quaedackers.
Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
S. van Daal BA; drs. M. van Dijk;
dr. F. Gerards; W. Nolten; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 2 – 2017

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 19,90 of € 18,90 bij automatische incasso. Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,-, excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems
Druk: Schrijen-Lippertz

Merkwaardig verhaal(d)

- 4 Het groene duivelsdrankje van de bokkenrijders
Tom Oversteegen

Thema

- 11 De Johannes de Doperkerk in Eyselshoven, een revolutionair ontwerp?
Paul aan het Rot

Ingezoomd

- 16 Heerlen in oorlog 1940-1945: Duitse en Amerikaanse tanks
Ruben Krutzen

- 21 Immaterieel erfgoed van een postindustriële tijdperk
Michel Lemaire

Portret

- 22 G.J.H. Seelen, NSB-politiewaarnemer te Heerlen
Marcel Krutzen

Uitgelicht

- 26 Limburg door vreemde oogen: 'een stukje buitenland in eigen land'
Koos Linders

Aangestipt

- 28 Anita Quaedackers, Frans Gerards en Diane Smeets-Habets

Reacties op 'Ingezoomd' en 'Mo(nu)mentje' in het vorige nummer

Enkele inzendingen hebben we ontvangen, maar helaas zat het goede antwoord voor beide foto's er niet bij. Wellicht toch te moeilijk of te oude foto's? Gezien het aantal reacties, gaan wij de rubriek niet meer als 'raad je plaatje' voortzetten; we zullen wel regelmatig een foto van een markant mo(nu)mentje blijven plaatsen.

Beide foto's betroffen de gemeente Kerkrade. De foto van de geïnterneerde Belgische mijnwerkers is in het interneringskamp van Spekholzerheide genomen. Meerdere mijnwerkerswoningen waren daarvoor ter beschikking gesteld. De andere foto betreft het voormalige pand van het Kerkraads gemeentemagazijn aan de Erensteinerstraat 11, dat op 9 december 1963 onder de slopershamer kwam.

TOM OVERSTEEGEN

Tom Oversteegen studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en werkte bij diverse archieven. Hij verhuisde naar Limburg en hier ging hij zich verdiepen in de lokale geschiedenis, waaronder de achttiende-eeuwse roversbende De Bokkenrijders.

Het groene duivelsdrankje van de Bokkenrijders

Tussen 1726 en 1794 pleegden grote goddeloze benden nachtdieven in het tegenwoordige Nederlands Zuid-Limburg en Belgisch Limburg diefstallen in kerken, pastorieën, boerenhoeven, winkels, woonhuizen, herbergen, brouwerijen, molens, kastelen en kloosters. Deze uit Limburg zelf afkomstige dieven werden en worden ook wel *Bokkenrijders* genoemd omdat ze tijdens hun rooftochten de duivel in de gedaante van één of meerdere bokken zouden hebben bereiden. De Bokkenrijders zochten contact met de duivel via magische middelen zoals de duivelseed, ontwijde hosties, een afgekapte hand en een afgehakt hoofd én een groen drankje. Na het drinken van deze drank leek men als door de duivel bezeten. De groene drank werd gedronken vóór, tijdens en na de eedaflegging bij de leiders thuis of in of bij de kapel waar de duivelseed werd afgelegd.

We beschikken over een aantal verklaringen uit de desbetreffende periode waarin dit groene duivelsdrankje ter sprake komt. Zo verklaarde Frans Hamers uit Puth in 1750 over zijn eedaflegging in het huis van Geerlingh Daniëls: 'heeft Gerlingh aan de gedetineerde toegebracht een glaaske brandewijn in welk hij wat deed maar niet wetende wat uit een klein glaaske, waarvan de brandewijn een weinig groen werd, en zodra hij die brandewijn ingedronken had zegt hij gedetineerde dat hij was niet meer als een mens gelijk hij tevoren was, maar gelijk of hij van de Duyvel op staande voet bezeten was geweest, noch dat hij enige liefde tot God of enige mensen had noch ook en kende, dat hij daarop nog vier halve glaaskens andere brandewijn had uitgedronken, toen hij Gerlingh tegen hem zei dat hij de eed moest doen'. Nol Caldenberg uit Nagelbeek, bijgenaamd 'de trouwe jongen', verklaarde in 1750 'dat hij bij de capitein, eer dat zij ginghen stelen bij de juffrouwen

Gadé (te Lutterade op 30 juni 1749) ieder hadden bekomen een half glaesken brandewijn, waerin de capitein iets dede uyt een ander kleen glaasken ende dat ingedroncken hebbende is hij gans droncken ende gelijk eenen valschen mensch geworden ende gelijk als door den Duyvel beseten'. Verder kreeg Pieter Boosten uit Heek blijkens zijn verklaringen in 1775 op de avond van de diefstal bij Wielders in Ten Esschen op 31 december 1755 van Anton Emands in diens huis te Heek 'een glas brandewijn te drinken, 't welk uitgedroncken hebbende den gedetineerde als verwoedt is geworden, wil-lende alles capot maken wat hem tegenquam, so dat hij gedetineerde geswesumeerd heeft dat den selven iets in den brandewijn gedaen hadde'. Emands flikte hem hetzelfde op de avond van de diefstal bij Martin Schröder in diens hoeve en tapperij 'Aen de Hand' in de nacht van 19 op 20 januari 1762. Toen 'hadde voorseijde Anthon Emands een glaasje brandewijn gegeven welken bij den gedetineerden gedroncken den gedetineerden soo futloos was geworden dat hij alles hadde capot willen maecken'.

Een bijzonder geval is in dit verband Jan Louis alias 'De Wilde' uit Rothem. Zijn bijnaam dankte hij aan het feit dat de Bokkenrijders van Rothem hem het waanzinnig makende drankje lieten drinken als ze op rooftocht gingen en hem onderweg hierbij voor zich uit joegen. Jan Louis verklaarde hierover in januari 1776 dat 'de opgemelde complicen (Matthijs Drummen, Frans Last en Gerard Cardous) hem altijd dronken hadden gevoerd met eenen drank die hem als buiten sinne maakte en dat ze hem ook op allerhande wijze hadden gedwongen en geslagen om meede te gaan en door den drank geheel buiten westen maakten, hem gedetineerde over weg als ze steelen gingen voor hen jaagden sonder te durven

Gevlekte scheerling (*Conium maculatum*)

omsien en hem gedetineerde als gek gebruykende'.¹ Ook Baltus Kerckhofs mengde het groene drankje met brandewijn: 'na de eed werd soms een glas brandewijn, ter grootte van een halve kan rondgegeven. Hierin had Baltus van te voren iets uit een fleschje gegoten. Henricus S., die dat zag en als laatste moest drinken, goot eens stilletjes de rest uit. Baltus, die dit gemerkt had, vroeg hem wat hij daar deed. S. antwoordde toen dat hij gedronken had, waarop B. zeide: dan is het goed'. Volgens hun eigen getuigenis werden zij na gedronken te hebben als door een razernij aangegrepen, 'zoodat zij tot alle ondernemingen bereid waren'.² Verder verklaarde Gerrit Weusten uit Haasdal in 1775 over zijn eedaflegging kort voor de diefstal bij Walraven in de Maasband op 22 op 23 augustus 1756 'dat wes hij te eten gekregen een cleene stukje wittebrood geweest was en den drank iets dat seer aardig smaakte hebbende rapport op een spiritus off mixtuur sijnde bitter en sterk, 't wes hem in een klein lang glaasje gerijkt was geworden'.³

Waaruit bestond dit drankje als we afgaan op de verklaringen die door de betrokkenen afgelegd werden die in tijd?

De ingrediënten van de duivelsdrank

Aan de hand van kenmerken van de aan de brandewijn toegevoegde groene substantie kunnen we proberen de aard hiervan bepalen. Blijkens de

genoemde verklaringen van de Bokkenrijders zelf zijn er een drietal kenmerken. Ten eerste de vergiftigingssymptomen: door de duivel bezeten, razend, buiten zinnen, futloos, slaapdronken, liefdeloos, willoos en niet durven omkijken. Het tweede is de karakteristieke groene kleur. En het derde kenmerk is de bittere, sterke doch aangename smaak.

Het ligt voor de hand dat de vergiftigingssymptomen het gevolg zijn van een extract van één of meer zogenaamde 'Dolle Kruiden'; kruiden waarvan men razend wordt. Tot de Dolle Kruiden behoren onder meer: het *Bilzekruid* (*Hyoscyamus niger*, in de volksmond Dolkruid genoemd), de *Wolfskers* (*Atropa belladonna*; eveneens Dolkruid genoemd), de *Doornappel* (*Datura stramonium*; ook Dolappel genoemd) en de *Slaapbes* (*Solanum somniferum*). Deze planten staan allemaal bekend om hun hallucinogene (hallucinatiefrekkende) en narcotiserende (verdovende) werking. Een ander veel in 'magische' dranken gebruikte plant afkomstig uit de familie van de Nachtschade is de *Alruin* of *Mandragora officinarum*. De werking hiervan komt in grote lijnen overeen met die van de Wolfskers. Bovengenoemde planten behoren allemaal tot de zeer uitgebreide familie van de Nachtschaden (*Solanaceae*) waartoe ook onschuldige gewassen als de aardappel, de tomaat en de paprika behoren. Daarnaast bevatte de drank mogelijk ook nog extract van de *Gevlekte Scheerling* (*Conium maculatum* dat coniïne bevat) en de *Waterscheerling*

Bilzekruid (*Hyoscyamus niger*)

Wolfskers (*Atropa belladonna*)

Doornappel (*Datura stramonium*)

(*Cicuta virosa* met cicutoxine en cicutol als werkzame stoffen). Zowel de Gevlekte Scheerling als de Waterscheerling worden in de volksmond Dolle Kervel genoemd.

De 'Dolle Kruiden' bevatten als werkzame stoffen onder meer de alkaloiden atropine, hyoscyamine en scopolamine; stoffen waarvan de hallucinogene werking bekend is.⁴ Bovendien waren de meeste van deze planten toentertijd inheems en kon men er zonder al te veel moeite aankomen.⁵

Om de aard van de groene substantie te achterhalen vergelijken we allereerst de hierboven beschreven vergiftigingssymptomen met de verschijnselen die optreden na het innemen van een extract van de 'Dolle Kruiden' zoals deze opgetekend staan in oude kruidenboeken. Deze geschriften grijpen grotendeels terug op geleerden uit de Griekse en Romeinse oudheid waaronder Dioscorides, Plinius en Galenus. De vergiftigingssymptomen die we tegenkomen bij de bespreking van de Dolle Kruiden in oude kruidenboeken zijn identiek aan de bovenbeschreven verschijnselen: de persoon in kwestie lijkt door de duivel bezeten, is razend, dolzinnig (dul), slaapdronken en willoos.

De kruidenboeken van Mattioli, Bock, Dodoens en Munting

Voor deze vergelijking baseren we ons op de kruidenboeken van de plantkundigen Mattioli (Italië 1501-1577) uit 1586, Bock (Duitsland 1498-1554) uit 1577, Dodoens (Nederland 1517-1585) uit 1644 en Munting (Nederland 1583-1658) uit 1696. Hieronder bespreken we een aantal afzonderlijke kruiden met de vergiftigingsverschijnselen die ze veroorzaken, gerangschikt naar auteur. Omwille van

de leesbaarheid werden de oorspronkelijke teksten getranscribeerd naar hedendaags Nederlands en werd de Nederlandse naam van de planten gebruikt.

Het Bilzekruid

Mattioli schrijft over het Bilzekruid: 'De bloemen en de zaden van het Bilzekruid mogen niet gegeten worden; het is schadelijk en soms zelfs dodelijk voor mens en dier. Dit is goed te zien bij vissen: als mensen dit kruid in het water gooien, springen ze op, worden eerst hyperactief en vervolgens zo suf dat ze met de hand te vangen zijn. Kippen die het kruid gegeten hebben vallen van de dakbalken in de schuur af en als zij de zaden ervan eten, sterven ze. Het kruid maakt ook mensen slaapdronken en buiten zinnen als ze er veel van eten. Mensen om hen heen krijgen het idee dat ze door een boze geest bezeten zijn. Daarom wordt het ook wel 'Bauren Disturbio' genoemd.'⁶

Bock bericht: 'Wortels en zaden van Bilzekruid kunnen niet gegeten worden zonder de gezondheid van zowel mens als dier te schaden. Als zij ervan eten ontsteken zij in razernij en sterven. Verder is waargenomen dat vissen wanneer er op hen gevist wordt met aas waarin Bilzekruid is verwerkt zo suf worden dat ze met blote handen gevangen kunnen worden. De kippen vallen van hun stok als ze rook inademen die van verbrand Bilzekruid afkomstig is. Vooral zigeuners maken veelvuldig gebruik van deze trucjes'.⁷ Dodoens over het Bilzekruid: 'Zoals Dioscorides al vermeldt, maken de bladeren van het Bilzekruid als zij samen met groente gegeten worden mensen licht in het hoofd en soms krankzinnig. Plinius vermeldt bovendien dat het kruid mensen van hun verstand berooft als zij er te veel van binnenkrijgen. Zij gaan zich als razenden gedragen'.⁸

En tenslotte het Bilzekruid bij Munting: 'Noch de

bladeren, de bloemen, de stelen of de wortels mogen gegeten noch mag het sap ervan gedronken worden. Niet door mensen en niet door dieren want het Bilzekruid brengt hen tot razernij en kan zelfs dodelijk zijn'.⁹

De Wolfskers

Mattioli zegt over de Wolfskers, door hem 'Dollen Nachtschatten', 'Solanum maius' of 'herba Belladonna' genoemd: 'Deze vrucht maakt de persoon die ervan eet helemaal gek en doet hem alle gevoel voor realiteit verliezen. Hij lijkt door de duivel bezeten. Ook kan de Wolfskers hem in een diepe slaap brengen waaruit hij niet gewekt kan worden. Mattioli schrijft zelf meegemaakt te hebben dat een paar knapen die de Wolfskers voor wijnbessen aanzagen en ervan aten als gevolg hiervan gestorven zijn. De vruchten zien er aantrekkelijk uit en worden daarom in Venetië herba Belladonnae (Mooie vrouwenkruid) genoemd'.¹⁰

Bock over de Wolfskers: 'Wie hier te veel van eet zou het net zo kunnen vergaan als een man uit Erbach bij Hohenburg in 1541. Deze man ging het bos in en vond daar een struik met prachtige bessen. Hij at er overvloedig van. Een dag later werd deze man helemaal uitzinnig en wist hij niet meer wat hij deed. Bock adviseerde toen de man een glas stevige wijn te laten drinken. Dit deed men en nadat de man een goede nachtrust genoten had was hij weer helemaal de oude. Hij heeft daarna nog vele jaren geleefd'.¹¹

Dodoens noemt de Wolfskers: 'Dulmakende nascaye, Solanum manicum. Het is een razernij verwekkend kruid dat mensen ofwel van hun verstand beroofd ofwel in een diepe slaap brengt. Het maakt hen razend en in een hogere dosis leidt het snel tot de dood. Hoe gevaarlijk en zelfs dodelijk deze

vruchten zijn, is in een aantal steden in de Nederlanden en Duitsland gebleken. Nogal wat kinderen hadden van deze aantrekkelijk uitzierende vruchten gegeten. Zij wisten niet hoe gevaarlijk ze waren en een aantal van hen viel in een diepe slaap maar anderen raakten helemaal de kluts kwijt en er zijn ook kinderen in een staat van razernij gestorven'.¹²

De Doornappel

Munting over de Doornappel: 'Een halve drachme (ongeveer 4 gram) ervan gedronken met wijn of een andere drank zorgt ervoor dat men onbedaarlijk begint te lachen en helemaal buiten zinnen raakt'.¹³ Hij noemt een voorbeeld uit de praktijk. 'Als een overspelige vrouw het wil aanleggen met een andere man dan dient ze haar echtgenoot een halve drachme Doornappel gemengd met drank of smake-lijk voedsel toe. Na het innemen ervan is hij binnen enkele uren dusdanig bedwelmd, lacherig en willoos dat zij ongehinderd haar gang kan gaan. De man praat in zijn slaap en is in staat te antwoorden op vragen die hem gesteld worden. Hierdoor lijkt het alsof hij wakker en bij zijn volle verstand is'.¹⁴ Deze toestand van willoosheid wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de in de Doornappel aanwezige scopolamine dat ook wel bekend staat als 'waarheidsserum'. In de Doornappel zit de hoogste dosis scopolamine van alle Nachtschaden.

De Slaapbes

Mattioli zegt over de 'slaapmaecende Nascaye' of Slaapbes het volgende. 'Georgius Buchananus¹⁵ schrijft in zijn Schotse historien libr. 7 fol. 72 dat dit kruid veel in Schotland voorkomt. Het sap van de plant werd daar vermengd met wijn en bier en soms ook wel in brood verwerkt. Deze etenswaren werden eens het kamp van een vijand binnenge-

smokkeld en nadat ze ervan gegeten en gedronken hadden werden ze zo slaperig en willoos dat ze gemakkelijk overwonnen konden worden'.¹⁶

Dodoens over de Slaapbes: 'Men leest in de geschiedenis van Schotland dat de Denen overwonnen werden nadat hun wijn met grote hoeveelheden van dit Slaapbesextract vermengd werd. Na het drinken van deze wijn waren de Denen zo slaapdronken dat zij gemakkelijk verslagen werden en hun bevelhebber gevangen genomen kon worden. Dit alles door de werking van dit kruid'.¹⁷ Verder schrijft Dodoens over dit kruid: 'Boven een bepaalde dosis zorgt de slaapbes ervoor dat mensen licht in het hoofd worden en tot razernij vervallen, hierover heeft Dioscorides al bericht'.¹⁸

Munting schrijft: 'De Slaapbes of de slaapverwekkende nachtschade is bij inwendig gebruik zeer gevaarlijk en zelfs dodelijk. Drie drachmen van de gedroogde plant vermengd met vloeistof maakt een mens ontoerekeningsvatbaar of uitzinnig; vier drachmen echter veroorzaken de dood'.¹⁹

Waterscheerling

Mattioli schrijft over de Waterscheerling of Dolle Kervel: 'Er hadden eens mensen Waterscheerlingwortels gegeten omdat zij dachten dat het pastinaken²⁰ waren. Zij werden ofwel krankzinnig of ze stierven. Verder is bekend dat mensen als ze andere delen van de Waterscheerling gegeten hadden, in razende woede konden ontsteken'.²¹

Munting over deze plant: 'De Dolle Kervel leidt in het minst erge geval tot waanzin en in het ernstigste geval tot de dood'.²²

De groene kleur

Wat betreft de kleur kon een Dolle Kruidenextract van zichzelf al groen zijn, zo blijkt uit een in Keil (1767) opgenomen recept van een slaapverwekkende en pijnstillende populierenzalf. Ook hier is de tekst waar nodig 'vertaald' in modern Nederlands omwille van de leesbaarheid. In deze zalf zit Bilzekruid en Populier verwerkt. Om de zalf te maken zijn nodig: drie pond verse Populierknopjes, zes pond varkensreuzel, negen handenvol bladeren van Wilde Maankoppen (Klaprozen), zes handenvol Bilzekruidbladeren en twaalf handenvol Nachtschadebladeren (welke wordt in het recept niet vermeld). De gestampte kruiden worden tegelijk met de Populierknoppen en reuzel zachtjes gekookt totdat al het vocht verdamp is en de stelen van de kruiden hard beginnen te worden. De kruiden worden daarna uitgewrongen in een pers en vermengd met de reuzel. Deze zalf heeft verkoelende en verzachtende eigenschappen die werkzaam is bij onder meer aambeien. De zalf had een groene kleur afkomstig van de bladgroenkorrels

Waterscheerling (*Cicuta virosa*)

in de bladeren van de gebruikte kruiden.²³

De plantaardige ingrediënten van de beschreven zalf komen grotendeels overeen met die van het 'duivelse' Bokkenrijdersdrankje en hiermee is de groene kleur ervan afdoende verklaard.

De smaak

Zowel wat de groene kleur als de smaak betreft is het hier heel verleidelijk om aan absint te denken: een geelgroene likeur met een bittere anijssmaak.

Het hoofdbestanddeel hiervan is absintalsem dat een licht hallucinoog en bedwelmend effect heeft. Deze absintalsem zou aan het Dolle Kruidenaftrekssel als werkzame stof en als smaakstof toegevoegd kunnen zijn. Het aftreksel smaakt bitter door de stof absinthine. Een absintextract kon, evenals een Dolle Kruidenextract, van zichzelf al een groene kleur hebben zo blijkt uit (getranscribeerde) informatie over absintalsemolie bij Blankaart (1698): 'Laat een half pond groene alsembladeren twee of drie weken lang in drie pond olijfolie op een warme plaats weken en pers vervolgens de bladeren uit. Herhaal dit proces drie tot vier maal door telkens een half pond alsembladeren aan de olie toe te voegen, deze weer drie weken op een warme plaats te laten weken en vervolgens de bladeren uit te persen. Zo ontstaat een werkzame Absintalsemolie. Verwarmd op de maagstreek aangebracht helpt deze tegen misselijkheid en braken. Ook bij kinderen die last hebben van wormen is deze olie effectief'. Als deze olie gedistilleerd wordt ontstaat een donkergroen extract met een kenmerkende doordringende mentholmaak. Verder wordt er in dit recept gewag gemaakt van mogelijkheden om een extract extra groen te maken met stoffen als indigo en kurkuma.²⁴

Absintalsem bevat als werkzame stof de naar menthol smakende thujon. Deze stof werkt slechts licht hallucinerend en dan alleen bij hoge doseringen. Bij langdurig overmatig gebruik echter kan men wel degelijk krankzinnig worden van absint. Dit gebeurde bijvoorbeeld met de bekende Nederlandse kunstschilder Vincent van Gogh die in 1890 in een vlaag van verstandsverbijstering een deel van zijn oor afsneed en uiteindelijk zelfmoord pleegde.

Hiermee is ook de aangename smaak van het Duivelsdrankje verklaard.

Conclusie

Het is heel goed mogelijk dat medicinale recepten voor drankjes, zalven, pleisters en dergelijke uit oude farmaceutische boeken zoals een Antidotarium, een Pharmacopée en andere zijn gebruikt voor de bereiding van het waanzinnig makende Bokkenrijdersdrankje.

Wat de drankjes betreft, komen we er een aantal tegen die Bilzekruid en soms Alruin bevatten²⁵ evenals Wit Bilzekruid en Alruin.²⁶

Wat de zalven betreft komen we zalven op basis van Alruin en Populier tegen.²⁷ Bij Keil worden de zalven en pleisters met Bilzekruid, Alruin, Wolfskers en Waterscheerling genoemd.²⁸

Als de zalven een hoge dosis werkzame Dolle Kruidenextract bevatten dan hadden deze de uitwerking van zogenaamde Heksenzalf. Nadat iemand ermee ingesmeerd was onderging deze persoon een extatische vliegervaring waarna hij of zij zou zweren gevlogen te hebben, al dan niet op een bok.

Concluderend kunnen we dus stellen dat het groene Duivelsdrankje van de Bokkenrijders bestaan moet hebben uit een mix van brandewijn met een gearomatiseerd Dolle Kruidenextract dat van zichzelf al groen was of groen werd na toevoeging van een aangenaam smakend absintaftrekssel. Na het drinken hiervan ondergingen de gebruikers allerlei hallucinerende ervaringen waarvan zij later in hun verklaringen voor de rechtbank verslag deden.

Noten

- 1 Tom Oversteegen, *De Bokkenrijders in Nederlands en Belgisch Limburg 1726-1794. Geheime eedbroederschap van de vrije roef met armoede-identiteit* [z.p. 2014], 8, 25-33.
- 2 Wilhelm Gierlichs, *De geschiedenis der bokkerijders in 't voormalig land van 's Hertogenrade* [Roermond 1939], 119. Het betreft hier materiaal afkomstig uit Düsseldorf dat tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan.
- 3 Oversteegen, *De Bokkenrijders*, 68.
- 4 Alkaloiden zijn plantaardige stoffen met een sterke fysiologische werking. Een aantal ervan tast het centraal zenuwstelsel aan. R.M. De Cleene, *Elseviers gids van giftige planten* [Amsterdam/Brussel 1983], 17.
- 5 De Cleene, *Elseviers gids van giftige planten*, passim.
- 6 Pietro Andrea Mattioli (Petrus Andreus Mattiolus), *Kreutterbuch* (1586), 372-373. Online te raadplegen.
- 7 Hieronymus Bock, *Kreutterbuch* (1577), facsimile-uitgave 1964. Online te raadplegen.
- 8 Rembert Dodoens (Rembertus Dodonaeus), *Cruydt-Boeck* (1644), 738. Online te raadplegen.
- 9 Abraham Munting, *Naauwkeurige beschrijving der aardgewassen* (1696), 650. Online te raadplegen.
- 10 Mattioli, *Kreutterbuch*, 376.
- 11 Bock, *Kreutterbuch*.
- 12 Dodoens, *Cruydt-Boeck*, 748.
- 13 Munting, *Naauwkeurige beschrijving*, 541.
- 14 Ibidem, 542.
- 15 George Buchanan (1506-1582), Schots historicus en humanistisch geleerde.
- 16 Mattioli, *Kreutterbuch*, 377.
- 17 Dodoens, *Cruydt-Boeck*, 746.
- 18 Ibidem.
- 19 Munting, *Naauwkeurige beschrijving*, 750.
- 20 Een eetbaar knolgewas dat ook tegenwoordig nog als groente gegeten wordt.
- 21 Mattioli, *Kreutterbuch*, 384.
- 22 Munting, *Naauwkeurige beschrijving*, 489-490.
- 23 Ibidem, 21.
- 24 Eduard Schubert, *Praktisch zak-receptenboek voor de destillatie. 750 recepten* [z.p. 1870], 199-200. Online te raadplegen. De auteur geeft op diverse plaatsen in dit boek recepten voor absintlikeuren en -brandewijnen, absintcrème, absintratafia, absintessence, absintalkoholaat en absintwater.
- 25 A.M.G. Rutten, *Heksen, Heiligen en Hallucinogenen. Medische toverkunsten* [Rotterdam 2005], Tabel 2 p. 144.
- 26 Nicolas Lemery, *Pharmacopée universelle* (1717), 432. Online te raadplegen. Dit recept wordt genoemd na Athanasia Magna.
- 27 Rutten, *Heksen*, Tabel 2 p. 144.
- 28 Keil, *Lexicon*, 29-36

PAUL AAN HET ROT

Paul aan het Rot MA volgde de mastercursus 'Kunst en identiteit in het Interbellum' bij de Open Universiteit te Heerlen. Dit artikel is een bewerkte versie van zijn scriptie.¹

De Johannes de Doperkerk in Eygelshoven, een revolutionair ontwerp?

Eygelshoven, Johannes de Doperkerk, westzijde. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1983.

Eygelshoven, Johannes de Doperkerk, interieur naar het westen, Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 1983

In een artikel in het *Bouwkundig Weekblad* van april 1951, geschreven naar aanleiding van het overlijden van de architect Alphons Boosten (1893-1951) op 2 januari 1951, haalt de architect Jos Ritzen herinneringen op aan tijd dat ze samen in Zuid-Limburg begonnen te werken. In de jaren 1920-1923 bouwden ze onder meer een kerk in Eygelshoven en een in Maastricht.²

Volgens Ritzen kregen ze in een weekblad weinig christelijke banvloeken naar het hoofd geslingerd, banvloeken die betrekking hadden op de door hen gebouwde Heilig Hartkerk of Koepelkerk in Maastricht.³ Die kerk, een geheel overkoepelde centraalbouw in beton, wordt tegenwoordig gezien als een hoogtepunt in het oeuvre van Boosten.⁴ Toentertijd viel de kerk echter verguizing van de clerus ten deel, want deze koepelkerk leek in het geheel niet op de gangbare basilicale kerken.⁵ De opschudding bleef niet zonder gevolgen. Boosten kreeg tot omstreeks 1930 geen kerkelijke opdrachten meer.⁶

Over de bekende koepelkerk in Maastricht is veel gepubliceerd. Dit geldt niet voor de Johannes de Doperkerk in Eygelshoven, de eerste nieuwe kerk ontworpen door de samenwerkende architecten Alphons Boosten en Jos Ritzen. In dit artikel wordt deze markante dorpskerk aan de vergetelheid onttrokken.

Uitgangspunt van mijn onderzoek was de vraag of de Johannes de Doperkerk in Eygelshoven een belangrijk voorbeeld is van de vernieuwing in de kerkelijke bouwkunst tijdens het interbellum. De Johannes de Doperkerk en de opdracht tot de bouw

ervan worden beschreven. Gedurende het interbellum was er veel discussie over vernieuwingen in de bouwkunst. Wat waren de opvattingen van Boosten en Ritzen over de vernieuwingen in de kerkelijke bouwkunst? Uit welke traditie(s) komen de kerken van Boosten voort? In welke traditie(s) past de Johannes de Doperkerk in Eygelshoven?

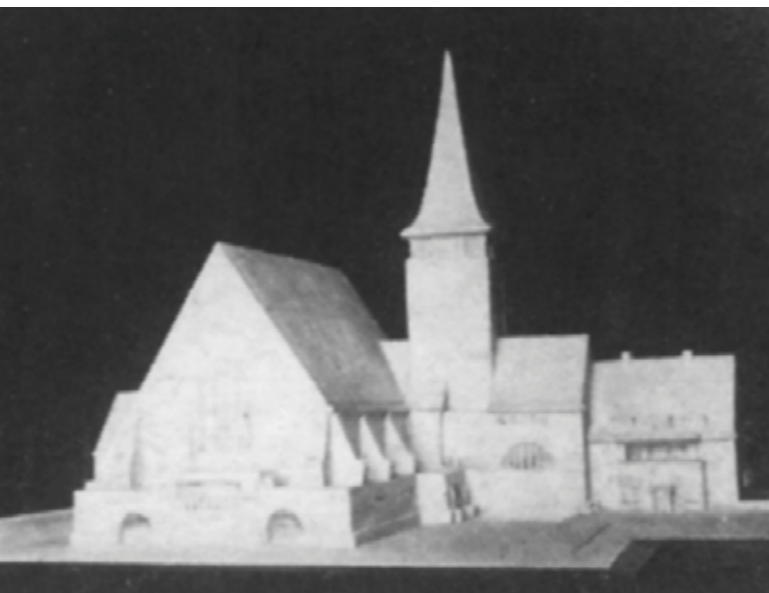
Volgens de kunsthistoricus Jos H. Pouls was Boosten tijdens het interbellum de architect met het hoogste 'Limburg-gehalte'.⁷ Dat roept de vraag op in hoeverre zijn kerken een Limburgse identiteit hebben. Uiteraard wordt, indien het antwoord bevestigend is, vastgesteld of dit Limburg-gehalte al in de Johannes de Doperkerk aantoonbaar is.

De opdracht om een dorpskerk te bouwen

In 1919 had de Maastrichtenaar Alphons Boosten zich vanwege de gunstige vooruitzichten op werk in Den Haag gevestigd. Begin 1920 kreeg Boosten het aanbod om een dorpskerk te komen bouwen in het mijsdorp Eygelshoven, samen met de Heerlense architect Jos Ritzen. Dit was voor Boosten reden om samen met zijn vrouw naar zijn geboortestad te verhuizen.⁸

De werkverdeling tussen Boosten en Ritzen is onduidelijk want de in het archief van Boosten aanwezige ontwerptekeningen zijn met beider namen gesigneerd.⁹ Boosten, die enkele jaren ouder was dan Ritzen, was hoogstwaarschijnlijk de voornaamste ontwerper. Op een door Boosten opgestelde oeuvrelijst, die zich bevindt in het archief van Boosten in

Gipsmaquette kerk (opname circa 1925), Rijckheyt, archief Boosten.

Heerlen (Rijckheyt), staat zowel achter de Johannes de Doperkerk als achter de Heilig Hartkerk “ontwerp van mij”.¹⁰

Het ontwerp moest aan een aantal eisen voldoen. Dat blijkt uit een brief van de ‘commissie voor den Kerkbouw’ te Eygelshoven van 12 mei 1920. De bouwkosten dienen, zo is te lezen in hun brief, ‘niet hoger opgevoerd dan soliditeit en doelmatigheid eischen’. Architecten die een ontwerp wilden indienen werd daarom gevraagd om kostbare en nutteloze, veel onderhoud vergende ornamenten te vermijden. De verwerking van natuursteen aan de buitenzijde werd wel aanbevelenswaardig geacht. De bouwwijze werd vrijgelaten, ‘mits rationeel ook in alle details’.¹¹

Om hun opdrachtgevers te overtuigen lieten Boosten en Ritzen een (verloren gegane) gipsen maquette vervaardigen. Foto’s van deze maquette zijn wel bewaard gebleven.¹²

Boosten en Ritzen werden door de redactie van *Het Gildeboek* in de gelegenheid gesteld om hun ontwerp van de Johannes de Doperkerk toe te lichten. Ze verklaarden dat de kerk georiënteerd ligt met de hoofdbeuk in het verlengde van de straatgevel van de nieuw aangelegde weg. De toren met jongensbeuk en zangkoor vormen zo het de straat afsluitende silhouet. Met de eis van zoveel mogelijk gezicht op het altaar, een wens van de liturgische beweging, is rekening gehouden. Ze wijzen verder op de belangrijke rol van het schilderwerk en glas-in-lood. Dat het kerkbestuur de versiering en aankleding in overleg met de architecten wil doen geschieden, vinden ze lovenswaardig.¹³

Beschrijving van de Johannes de Doperkerk

De Johannes de Doperkerk heeft zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een dwarsarm. Deze dwarsarmen zijn van ongelijke hoogte. Op de zuidelijke dwarsarm is de nagenoeg onversierde toren geplaatst. Het schip is voorzien van een zadeldak. Zowel het voorste deel van het gebouw, waarin zich de beide ingangen bevinden, als de zijkapellen zijn vlak gedekt. Het halfronde gesloten koor aan de achterzijde van de kerk heeft een lagere omling. Dat is op de ontwerptekeningen van de kerk goed te zien. Het grote venster aan de westzijde vertoont een halve ellipsvorm.¹⁴

Een parabolvormig tongewelf dekt de hoofdbeuk af. Ook de triomfboog is in de vorm van een parabool. Een arcade met rondbogen op geornamenteerde zuilen draagt het apsis-kalot. Zowel het gewelf als het kalot zijn van gewapend beton. Het parabolvormig glas-in-loodraam in de voorgevel werd geplaatst omstreeks 1948. Het werd vervaardigd

door Charles Eyck. Ook de glaskunstenaar Henri Jonas vervaardigde omstreeks 1939 een aantal glas-in-loodramen voor de kerk: vier rondbogige vensters in de zijgevels van de hoofdbeuk, zes smalle verticaal geplaatste vensters in de voorgevel en in de onderbouw langwerpige vensters die de volledige kruisweg uitbeelden.¹⁵

Een plat afgedekte onderbouw is tegen het voorfront en de gevels gebouwd. De kerk is opgetrokken in mergelsteen, om precies te zijn: Maastrichter tufkrijt. Onderbouw en plint van de kerk zijn uitgevoerd in Nivelsteiner zandsteen. Andere toegepaste bouwmaterialen zijn rode baksteen en beton. De daken zijn afgedekt met leien.¹⁶

Opvattingen van Ritzen en Boosten over de vernieuwingen in de architectuur

Alphons Boosten streefde vanaf het begin van zijn carrière naar vernieuwende architectuur. Het ontwerp van de Heilig Hartkerk was opmerkelijk en te modern voor zijn tijd, afgaande op de afwijzende reacties van de clerus. Ook het ontwerp van de Johannes de Doperkerk, volgens A. Schwencke het uit het Noorden komende type van een hoge driehoekige spant-en-gevelkerk, kan modern worden genoemd.¹⁷ Ook die kerk is, met zijn in ruw behakt zandsteen opgetrokken onderbouw, zijn in gladde mergel opgetrokken bovenbouw en de, op de zuidelijke dwarsarm geplaatste, vrijwel onversierde klokkentoren, ongetwijfeld een reactie op de historiserende bouwstijlen van de negentiende eeuw.¹⁸

Hoe dachten Alphons Boosten en Jos Ritzen over de vernieuwingen in de kerkbouw? Het antwoord op deze vraag is te vinden in het tijdschrift *Roeping*. De redactie van dit tijdschrift plaatste in de eerste jaargang (1922-1923) een ‘Oproep aan de katholieke Nederlandse bouwmeesters over de richting in de kerkelijke bouwkunst’ [sic]. Ze vroegen de bouwmeesters om hun mening te geven over de richting die de kerkelijke bouwkunst zou moeten uitgaan. Er werd gevraagd hoe ze dachten over de herleving van de kerkelijke bouwkunst in de negentiende eeuw, over de beginselen die een bouwmeester leiden bij zijn kerkbouw en over de tegenwoordige kerkelijke bouwkunst.¹⁹

Enige tijd later werden in dezelfde jaargang van het tijdschrift *Roeping* de ‘Antwoorden van de katholieke Nederlandse bouwmeesters over richting in de kerkelijke bouwkunst’ vermeld. Architecten die de vragen beantwoord hebben zijn onder meer Joseph Th. J. Cuypers en Pierre Cuypers jr., Jan Stuyt, Alphons Boosten en Jos Ritzen.²⁰

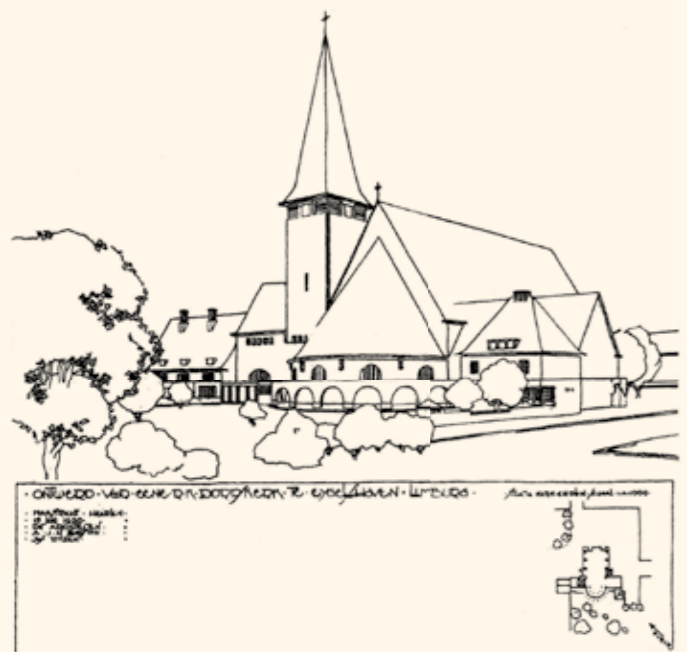
Alphons Boosten was, zo bleek uit zijn antwoorden, geen voorstander van de teruggang naar een mid-

deleeuwse stijl, want die teruggang getuigde volgens hem van zwakte en sentimentaliteit. Hij was van mening dat de kunst zich, gedwongen door de moderne techniek, anders moest uitbeelden dan de kunst in een periode van handwerk. Kerkbouwers moesten volgens hem nieuwe materialen, zoals beton en ijzer, gebruiken om ruimten en openingen te overspannen. Zelf voegde hij de daad bij het woord, want hij maakte tijdens de bouw van de Johannes de Doperkerk en de Heilig Hartkerk volop gebruik van nieuwe materialen. Kunst moest volgens Boosten passen bij zijn eigen tijd en cultuur. Het was volgens hem belachelijk om kunst te willen dwingen in een andere tijd.²¹

Jos Ritzen vond een positief aspect van de herleving van de neogotiek dat verloren gegane constructieve elementen herleefden. Bij het uitvoeren van nieuwe bouwopdrachten moest niet de traditie voorop worden gesteld, maar de nieuwe eisen van de liturgie, de nieuwe materialen en technieken. De technische mogelijkheden van het materiaal waren een vormbepalende factor. Dit antwoord vertoont overeenkomsten met het antwoord van Boosten over het gebruik van nieuwe materialen en technieken door kerkbouwers. Ritzen was tegen de traditie; hier de traditionele kerkelijke bouwkunst. Hij was somber gestemd over de kerkelijke bouwkunst van zijn tijd. Volgens hem was er vaak sprake van een onjuiste interpretatie. Hij lichtte dat standpunt niet verder toe, omdat hij dan moest vervallen in gespecialiseerde kritiek.²²

De inspiratiebronnen van Alphons Boosten

Zuid-Limburg ontving een erfdel van de Romeanse en Germaanse culturen. Men oriënteerde zich eerst naar de Romeanse cultuur van het Maasland van Luik. Later oriënteerde men zich ook op de Germaanse cultuur van het Rijnland, Aken en Keulen. Boosten werd ongetwijfeld beïnvloed door de architectuur in dit gedeelte van Duitsland, een gebied met een groeiende katholieke bevolking en een voortschrijdende techniek. In dat gebied werden in de eerste jaren van de twintigste eeuw veel nieuwe kerken gebouwd. Bekwame Duitse architecten gebruikten gewapend beton om gedurfd bogen en gewelven over de koorschepen te realiseren. Ook experimenteerden ze met lichtinval, roosvensters, raamvormen en zware ingangspartijen.²³ Waarschijnlijk heeft de Duitse architect Dominikus Böhm (1880-1955), een tijdgenoot van Boosten, de meeste invloed op zijn werk gehad. Beide architecten waren bereid tot experimenten in moderne vormen. Ze gebruikten beiden gewapend beton om hun kerken te bouwen. Ook hadden ze beiden een voorkeur voor grote, rustige muurvlakken. Ze gebruik-

Eygelshoven, Johannes de Doperkerk. Ontwerptekeningen uit Het Gildeboek 4 (1921), 26-27.

ten beiden veel streekeigen materialen. Hun kerken zijn doorgaans goed ingebed in het landschap.²⁴ De Johannes de Doperkerk vertoont onmiskenbaar Duitse invloeden. Er is gebruik gemaakt van streekeigen materialen en gewapend beton. Het helemaal in beton uitgevoerde parabooggewelf met betonspanten was in die tijd gedurfd. De kerk heeft grote muurvlakken. Bovendien is de kerk goed ingebed in het landschap.

De kerken van Alphons Boosten werden niet alleen beïnvloed door de Duitse kerkarchitectuur. Er was ook sprake van Romaanse invloeden. Tijdens studiereizen door Italië en Frankrijk, vaak samen met zijn goede vriend Henri Jonas, bestudeerde hij Romaanse kathedralen.²⁵

Architect Jos Ritzen was van mening dat Boosten geïnspireerd werd door zijn eigen omgeving: zijn vaderstad Maastricht met de vele prachtige, oude gebouwen, de Maasvallei en het Limburgse heuvel-landschap. Boosten gaf, volgens Ritzen, uitdrukking aan zijn hoogste gevoelens in de architectonische taal die zijn omgeving hem had geleerd.²⁶

Het 'Limburg-gehalte' van de kerken van Alphons Boosten

Jos Ritzen was niet de enige architect die na het overlijden van Alphons Boosten wees op het typisch Limburgse karakter van de kerken van Boosten. In 1995 vermeldde L. van Meijel in een artikel waarin hij enkele kerken van Boosten aan de vergetelheid onttrok dat de kerken van Boosten "Gesamtkunstwerken" zijn "die de architectuur, de beeldende kunsten en het godsdienstig leven van het Limburgse volk in zich verenigen".²⁷

Limburg hield lang vast aan de neogotische en de neoromaanse stijlen. Deze neostijlen werden gecombineerd met een zeker regionalisme wat onder meer blijkt uit het gebruik van streekeigen materialen. Komt het werk van Boosten ook voort uit deze traditie? Vond de Limburgse architect Boosten zijn inspiratie vooral in Limburg? Nam hij bijvoorbeeld de vele oude romaanse kerken in zijn omgeving als uitgangspunt bij zijn ontwerpen?²⁸

De kerkarchitectuur van Alphons Boosten heeft een aantal typisch Limburgse elementen. Zo kunnen zijn kerken historische citaten bevatten uit middeleeuwse kerken in Maastricht en omgeving (onder andere op kooromgang, rondbogen en westbouw), hebben zijn kerken vaak een Limburgse iconografie, zoals beelden van regionale heiligen en verwijzingen en symboliek met een Limburgs karakter in glas-in-loodramen, en een ruimhartige aankleding (een zwierige schilderijstijl), passend bij het *joie de vivre* van de Limburger. Ook maakte Boosten vaak gebruik van streekeigen bouwmaterialen zoals

mergel en dakpannen van Limburgse klei en gaf hij Limburgse kunstenaars opdracht om zijn kerken te verfraaien. Bovendien sluiten zijn kerken doorgaans goed aan bij het Limburgse landschap.²⁹ Gezien het feit dat vooral de in de jaren dertig van de vorige eeuw door Boosten ontworpen kerken een groot aantal typisch Limburgse elementen bevatten, is het niet verwonderlijk dat de kunsthistoricus Jos H. Pouls van mening is dat Alphons Boosten tijdens het interbellum de architect was met het hoogste Limburg-gehalte.³⁰

Het Limburg-gehalte van de Johannes de Doperkerk

Limburg bezat tijdens het interbellum een unieke identiteit. Limburgers hadden het gevoel 'anders' te zijn. Ze waren blijmoedig, creatief, vol gemeenschapszin, stonden dicht bij de natuur en hadden een rotsvast geloof.³¹ De kerken van Alphons Boosten, met hun vele reeds genoemde typisch Limburgse kenmerken, ondersteunen en versterken die Limburgse identiteit.

Is er bij de omstreeks 1921 gebouwde Johannes de Doperkerk ook sprake van een hoog Limburg-gehalte? Ondersteunt en versterkt ook deze door Boosten en Ritzen gebouwde dorpskerk de Limburgse identiteit?

In de jaren dertig van de vorige eeuw gebouwde kerken hebben, zoals al eerder opgemerkt, het hoogste Limburg-gehalte. De Johannes de Doperkerk bevat echter ook enkele typisch Limburgse kenmerken of, anders geformuleerd, sporen die verwijzen naar de Limburgse identiteit van de kerk. De architecten gebruikten als bouwmaterialen Nivelsteiner zandsteen afkomstig uit het Wormdal, Maastrichtse tufkrijt (mergel), bakstenen en beton.³² Voor de dakbedekking werden Belgische leien gebruikt.³³ Ze maakten dus vooral gebruik van regionale bouwmaterialen. Bovendien hebben de architecten rekening gehouden met de plaatsing van de kerk in het landschap, zo blijkt onder meer uit een artikel dat gepubliceerd werd in het *Limburgs Dagblad* van 12 mei 1920. In dit artikel wordt vermeld dat 'de nieuwe kerk belooft uitmuntend te zullen passen in het schilderachtige decoratief van het zoo mooi gelegen Limburgsche mijndorp' en dat de kerk 'in haren eenvoud en de snit harer lijnen' het landelijk karakter voortreffelijk weergeeft.³⁴ Ook werd aan Limburgse kunstenaars gevraagd om de kerk te verfraaien. Zo vervaardigde de glaskunstenaar in Henri Jonas in 1939 een aantal glas-in-loodramen. Een aantal van die ramen heeft een Limburgse iconografie. Een van die ramen is een St.-Hubertus-raam. Op een ander raam wordt Sint Sebastianus, patroonheilige van de schuttersbroederschap,

afgebeeld.³⁵ De uitwerking van de Johannes de Doperkerk is, volgens A. Schwencke, niet mager en spichtig zoals bij schuurachtige kerken meestal het geval is, maar hier is sprake van een zekere gulheid en goeiigheid.³⁶ Gulheid in de uitwerking is ook een Limburgs kenmerk van de Johannes de Doperkerk van Boosten en Ritzen.

Ook de Johannes de Doperkerk bevat dus al een aantal typisch Limburgse kenmerken, voor mij reden om de vraag of de Johannes de Doperkerk de Limburgse identiteit ondersteunt en versterkt bevestigend te beantwoorden.

Conclusie

De Johannes de Doperkerk in Eygelshoven wordt in de literatuur overschaduwd door de Heilig Hartkerk, beter bekend als de Koepelkerk, in Maastricht. Hierdoor is het belang van de omstreeks 1921 in het mijndorp Eygelshoven gebouwde Johannes de Doperkerk lang onderbelicht gebleven.

De architecten Alphons Boosten en Jos Ritzen hebben de geboden vrijheid door de commissie voor den Kerkbouw te Eygelshoven optimaal benut. Hoewel niet zo revolutionair als de iets later gebouwde Koepelkerk, is ook hun eerste gezamenlijk gebouwde kerk een duidelijke reactie op de historiserende bouwstijlen van de negentiende eeuw. De Johannes de Doperkerk is immers een fraai voorbeeld van hun streven naar vernieuwing in de kerkarchitectuur. De architecten bouwden een kerk die paste in hun eigen tijd en in het omringende landschap. Zowel het grondplan, het materiaalgebruik, de constructie en de vormgeving van de Johannes de Doperkerk kunnen vernieuwend worden genoemd. De plaatsing van de toren op de zuidelijke dwarsarm was ongebruikelijk. Het overdekken van het interieur door ellipsvormige gewelven van steengas tussen betonnen spanten, een bouwwijze die pilaren overbodig maakte, was begin jaren twintig van de vorige eeuw een revolutionaire manier van construeren.

Noten

- 1 De titel ervan en van dit artikel zijn enigszins afgeleid van het artikel van Wim Nolten, 'Eygelshoven en Alphonse Boosten: een revolutionaire start', in: *Jaarboek van Eygelshoven door de eeuwen Heen* (2006), 89-100.
- 2 Jos Ritzen, 'A.J.N. Boosten 20 Januari 1893-2 Januari 1951', in: *Bouwkundig weekblad* 69 (1951) 157-159, aldaar 157.
- 3 Ibidem.
- 4 Piet Mertens en Lidwien Schiphorst ed., *Alphons Boosten (1893-1951), architect* [Maastricht/Heerlen 2010], 49.
- 5 L. van Meijel, 'Aan de vergetelheid onttrokken. De kerken van Alphons Boosten, in het bijzonder de Sint-Lambertuskerk in Horst', in: *Msg*, 114 [1995], 248-265, aldaar 252.
- 6 Ibidem.
- 7 Jos Pouls, 'Identiteit' in de Limburgse kunst van het interbellum. De casus Alphons Boosten', in: *Jaarboek van het sociaal historisch centrum in Limburg. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* LV [2010], 127-153, aldaar 136.
- 8 Mertens en Schiphorst, *Alphons Boosten (1893-1951)*, 32-33.
- 9 Lidwien Schiphorst, 'Klaarheid moet heersen. Architect Jos Ritzen, compagnon van Alphons Boosten 1920-1923', *LvH* 56 (2006), 79-91, aldaar 83 (en noot 15).
- 10 Mertens en Schiphorst, *Alphons Boosten (1893-1951)*, 34.
- 11 RhH, archief A.J.N. Boosten, C30, Brief van de Commissie van den Kerkbouw, 12 mei 1920.
- 12 Schiphorst, 'Klaarheid moet heersen', 83.
- 13 F.C. van Beukering, 'Drie nieuwe kerkontwerpen', in: *Het Gildeboek* 4 (1921), 25-35, aldaar 25.
- 14 Mertens en Schiphorst, *Alphons Boosten (1893-1951)*, 47.
- 15 Kerkgebouwen in Limburg, <http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/kerken/eygelshoven/johannes-de-doper> (laatst geraadpleegd op 23-6-2017).
- 16 Ibidem.
- 17 A. Schwencke, 'Alphons Boosten 1873 [1893] - 1921' *Katholiek Bouwblad* 18 (1951) 145-152, aldaar 149.
- 18 Mertens en Schiphorst, *Alphons Boosten, (1893-1951)*, 47.
- 19 W. Barbier, *Jos Ritzen (1896-1961), architect: zijn kerkelijk oeuvre in theorie en praktijk*, [Gent 2015], masterscriptie, 29-30.
- 20 Ibidem, 30.
- 21 'Antwoorden van de katholieke Nederlandse bouwmeesters over de richting in de kerkelijke bouwkunst', in: *Roeping* 1 (1922-1923), 172-173 (Antwoord A. Boosten).
- 22 'Antwoorden van de katholieke bouwmeesters', in: *Roeping* 1 (1922-1923), 177-178 (Antwoord Jos Ritzen).
- 23 Schwencke, 'Alphons Boosten 1873 [1893] - 1921', 145-148.
- 24 Pouls J.H., 'Ware schoonheid of louter praal: de bisschoppelijke bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw, proefschrift KUN [Nijmegen 2002], 132.
- 25 RhH, Archief A. J. N. Boosten, Biografie van A.J.N. Boosten (onvolledig, auteur enzovoorts onbekend), 3.2: 'Welke invloeden zien wij op zijn werk?', 21-23.
- 26 Ritzen, 'Alphons Boosten 1893-1921', 157-158.
- 27 Meijel, 'Aan de vergetelheid onttrokken', 266.
- 28 Mertens en Schiphorst, *Alphons Boosten 1893-1951*, 40-42.
- 29 Pouls, 'Identiteit' in de Limburgse kunst van het interbellum', 140-141.
- 30 Ibidem, 136.
- 31 Ibidem, 127.
- 32 Kerkgebouwen in Limburg, <http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/kerken/eygelshoven/johannes-de-doper> (laatst geraadpleegd op 23-6-2017).
- 33 Beukering, 'Drie nieuwe kerkontwerpen', 25.
- 34 'De nieuwe kerk te Eijgelshoven', in *Limburgs Dagblad*, 9-12-1920.
- 35 Wiel Handels, 'De glas-in-lood ramen in de kerken van Eygelshoven' in: M. Kockelkoren en Y. Kouwijzer ed., *25 jaar stichting "Eygelshoven door de jaren heen"* (Eygelshoven 2006), 165-172, aldaar 166.
- 36 Schwencke, 'Alphons Boosten 1873 [1893]-1951', 149.

RUBEN KRUTZEN

Ruben Krutzen MA studeerde Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht en houdt zich actief bezig met de bestudering van vooral de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Zuid-Limburg.

Heerlen in oorlog 1940-1945: Duitse en Amerikaanse tanks

Dit artikel gaat in op de tanks die het meest frequent opdoken in of rondom Heerlen tussen 1940 en 1945. Opgemerkt dient te worden dat *tankjagers* zoals de in 1944 te Hoensbroek aanwezige Amerikaanse M10 Wolverine en Duitse Jagdpanzer IV tankjager op de Heerlerbaan hier niet zullen worden besproken.

Een Amerikaanse M4 Sherman, waarschijnlijk een M4A3 75mm, middelzware tank rijdt over de Akerstraat-Noord. Dit was op 17 september 1944 de eerste Amerikaanse tank in Hoensbroek. De benzinetanks zijn duidelijk te zien op dit voertuig. In 1944 was dit het belangrijkste type tank van Amerikaanse troepen. Het korte 75mm M3 kanon is duidelijk te zien. Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis.

Inleiding

Over Heerlen tijdens de Tweede Wereldoorlog is relatief weinig geschreven. Het boek *Eveneens voor de goede orde, Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* (1984) van auteur Jos Hoogeveen is een van de weinige publicaties die Heerlen als onderzoeksthema heeft. Genoemd boek geeft een totaaloverzicht van Heerlen tijdens de oorlog. De Jodenvervolging is een centraal thema van de Tweede Wereldoorlog,

desondanks is over Jodenvervolging in Heerlen vrij weinig geschreven. Slechts een handjevol auteurs heeft zich met die thematiek beziggehouden. Met betrekking tot de gemeente Heerlen is de publicatie *Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog; Omdat wij Joden waren* van F. van Rooy-Trienekens (1998) erg bekend. Toch is dat werk niet allesomvattend; het telt slechts 41 pagina's. Pas in 2015 verscheen een publicatie die de Jodenvervolging te Heerlen omvattender analyseerde. Emeritus hoogleraar Henk de Wolf schreef een boek waarin de Jodenvervolging in Heerlen uitgebreid aan bod komt. Over personen uit Heerlen tijdens de Tweede Wereldoorlog is relatief veel geschreven; in heemkundebladen verschijnen regelmatig artikelen over belangrijke verzetshelden, collaborateurs of autoriteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook over de oorlogsburgemeester van Heerlen, Marcel van Grunsven, zijn een aantal boeken en artikelen verschenen.

Een totaal onderbelicht thema van Heerlen tijdens de Tweede Wereldoorlog betreft de techniek en het legermateriaal. De Tweede Wereldoorlog was een oorlog waarin met name het tankwapen een centrale rol speelde. Het verouderde cavaleriewapen

werd vervangen door gemechaniseerde middelen zoals pantservoertuigen en tanks. De Tweede Wereldoorlog begon voor Heerlen op 10 mei 1940 met een inval; een 'Blitzkrieg', van Duitse troepen. Hierbij werden onder meer tanks gebruikt. Tijdens de bevrijding op 17 september 1944 kwamen ook de Amerikaanse militairen Heerlen met tanks binnenrijden.

Wat verstaan we onder een tank?

Een tank is een gepantserd rupsvoertuig dat bewapend is om tijdens oorlogen ingezet te worden tegen vijandelijke mogendheden. Het Cambridge Dictionary omschrijft het begrip 'tank' als volgt: a large military fighting vehicle designed to protect those inside it from attack, driven by wheels that turn inside moving metal belts.¹

De naam 'tank' is een verhullende naam die de Britten gebruikten. Door de voertuigen als watertanks aan te duiden hoopten ze de aandacht af te leiden van de werkelijke functie.²

De ontwikkeling van het tankwapen

De tank is een wapen dat voor het eerst ingezet werd tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918).³ De Eerste Wereldoorlog was een loopgravenoorlog die niet bepaald gekenmerkt werd door snelheid, maar door statische verdediging. Machinegeweren en prikkeldraad zorgden voor grote infanterieverliezen. Bij de Europese legerleiding, met name in Engeland en Frankrijk, werd gezocht naar een oplossing hiervoor. Uiteindelijk werd in Engeland een ingenieuze oplossing bedacht: een gepantserd rupsvoertuig voorzien van bewapening. De eerste in Europa ontwikkelde tank was 'Little Willie'. Deze kwam gereed in 1915. Engeland en Frankrijk werden pioniers wat betreft tankontwikkeling; zij ontwikkelden verschillende tankmodellen waaronder de Franse FT-17 lichte tank en de Britse 'Mark' series. Van deze laatste tanks bestonden er 'mannetjes' en 'vrouwetjes' en ze werden gekenmerkt door kanonnen en mitrailleurs. Duitsland ontwikkelde slechts twintig A7V tanks.⁴ Niet alleen in West-Europa, maar ook in Rusland werd vanaf 1900 geëxperimenteerd met de ontwikkeling van tanks. De Sovjettanks waren aanvankelijk gebaseerd op Westerse tanks, later ontwikkelden Russische ingenieurs eigen modellen. Een tank maakte het mogelijk obstakels zoals prikkeldraad, machinegeweerstellingen en loopgraven te overwinnen zonder grote infanterieverliezen te lijden. Waar eerder tientallen, zo niet honderden soldaten nodig waren, kon nu met de inzet van slechts één tank worden volstaan. Uiteraard ondersteund door infanterie.

In het Interbellum raakte de tankontwikkeling in een stroomversnelling. Verschillende landen probeerden sterke tanks te produceren. Na het verlies van de Eerste Wereldoorlog werd het Duitsland verboden om tanks te ontwikkelen. Met behulp van schuilnamen, zoals 'Traktoren', ging daar de tankontwikkeling toch door. Na de machtsovername in 1933 door de Oostenrijker Adolf Hitler (1889-1945) werd in Duitsland overgegaan op herbewapening. Tanks werden voortaan 'Panzerkampfwagen' genoemd: de verhullende aanduidingen werden verworpen. De ontwikkelingsgeschiedenis van het tankwapen in nazi-Duitsland hangt nauw samen met de later zo bekende 'Blitzkrieg'; de snelle bliksemoorlog. Tanktactieken waren ontwikkeld door intellectuelen in Europa, met name door autoriteiten in Engeland. De Blitzkrieg was deels gebaseerd op Sovjetideeën omtrent het voeren van een tankoorlog: snelle aanvallen waarbij penetratie van vijandelijke stellingen werd bewerkstelligd. Een combinatie van wapens en troepen, met name tanks, vliegtuigen en artillerie, was essentieel. Militair tacticus Heinz Guderian werkte zijn tankideeën uit in het bekende boek 'Achtung-Panzer!' uit 1937. Hij werd het 'gezicht' van de Duitse tankoorlog.

Tanks in nazi-Duitsland

De tankontwikkeling in nazi-Duitsland begon met lichte tanks. Daarna volgde de productie van middelzware en zware modellen. Achtereenvolgens werden de tanks (*Panzer*, Panzerkampfwagen) I, II, III, IV, V en VI geproduceerd. De eerste types (I tot en met III) waren licht tot matig gepantserd en bewapend. De latere types (IV tot en met VI) waren goed tot zeer goed gepantserd en bewapend. Nazi-Duitsland ging voor kwaliteit in massaproductie: alleen het beste was goed genoeg. Tanks moesten zich in het begin van Hitlers oorlogscampagne echter eerst 'bewijzen' als geschikt aanvalswapen. Dat deden ze achtereenvolgens in Polen (1939), Frankrijk (1940) en de Lage Landen (1940). De tankontwikkeling in nazi-Duitsland had een heel groot nadeel: de Duitse Führer wilde steeds grotere en duurere tanks; grotere tanks die de Duitse oorlogsindustrie zwaar belastten. Zo kostte de zware Panzerkampfwagen (tank) VI Ausf. H/E 'Tiger' drie keer zoveel als de standaardtank Panzerkampfwagen IV. De kwaliteitseisen wat betreft de tanks hadden op de lange termijn grote gevolgen. Steeds meer grondstoffen en financiële middelen werden besteed aan overwegend kwalitatief hoogstaande tanks. Uiteindelijk kon het Derde Rijk de uitputtingsslag wat betreft de tankproductie met de VS en de Sovjet-Unie niet meer volhouden. Er waren simpelweg te weinig tanks om die van de geallieerden tegen te houden.

Duitse tanks in Limburg. Het gaat hier om lichte Panzerkampfwagen I en II voertuigen. Deze lichte tanks waren al tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) ingezet.¹¹ Aannemelijk is dat Panzer I en II in de omgeving van Heerlen reden gezien de route van de 4e Pantserdivisie. Beide tanktypen waren licht gepantserd (10 tot 35 mm) en bewapend (2 maal 7.92 mm MG13 machinegeweren of 20 mm KwK 30 L/55 snelvuurkanon). Beide tanks waren eigenlijk nog 'testtanks' in die zin dat ze eigenlijk niet zo geschikt waren voor zware aanvallen. Naarmate de oorlog vorderde werden Panzer I en II alleen nog ingezet als trainings- of ondersteuningsvoertuigen.

Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis

Een Duitse Panzerkampfwagen II lichte tank. Dit voertuig had een maximale bepantsering van ongeveer 35 mm en was licht bewapend met een 20 mm snelvuurkanon en 7.92 mm machinegeweren.¹³ De soldaat in het midden lijkt een tankbemanninglid te zijn gezien zijn zwarte uniform. Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis.

Een Duitse middelzware tank in een boomgaard in de buurt van Heerlen. Dit is een Panzer III; een middelzware tank.¹⁴ Dit type is te herkennen aan de zes loopwielen (onder) en drie toprollers (boven).¹⁵ De kenmerkende koepel met waarschijnlijk het 37 mm kanon, 37 mm KwK 36 L/45, is duidelijk te zien. Linksonder: een rustende Duitse soldaat. Duitse tankbemanningleden droegen zwarte uniformen. Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis.

Een Amerikaanse M4 Sherman tank nabij Heerlerbaan. De M4 Sherman had een redelijk hoog profiel en was daaraan herkenbaar. Duitse troepen noemden de tanks 'Tommycookers' of 'Ronsons' omdat de voertuigen snel in brand vlogen na granaattreffers. Om dat probleem te ondervangen werden later waterzakken rondom munitie geplaatst.¹⁸ Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis.

Oprukkende Amerikaanse tanks bij de Vroedvrouwenschool. Drie Amerikaanse M4 Sherman tanks rijden door het veld. De afdrucken van de rupsbanden zijn duidelijk te zien. Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis.

Een Amerikaanse M4 Sherman tank te Heerlen. De tank heeft zandzakken op de voorkant om extra bescherming te bieden aan de bemanning. Ook zijn twee boomstammen of emmers aan de voorkant te zien. Een van de bemanningsleden leest een boek of tijdschrift. Bron afbeelding: Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis.

Tanks in de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie

In tegenstelling tot nazi-Duitsland gingen de VS en de Sovjet-Unie voor een andere tactiek. Niet zozeer kwaliteit, maar kwantiteit en standaardisatie stonden bij hun tankproductie centraal. Net als in Europa werden na de Eerste Wereldoorlog tankprototypes in de genoemde landen getest. Aanvankelijk waren deze modellen testversies. De VS en de Sovjet-Unie ontwikkelden iconische tanks: de M4 Sherman en de T-34. De VS was een 'laatkomer' wat betreft tanks: de Amerikanen moesten direct na 1942 in zeer korte tijd met sterke tankontwerpen komen. De Sovjet-Unie had wat dat betreft meer ervaring: de Russen hadden al in 1936 tanks ingezet tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939). Dit waren lichte tanks, met name van het type T-26. Anders dan nazi-Duitsland concentreerden de VS en de Sovjet-Unie zich op 'standaardtanks': tankmodellen die geschikt zouden zijn om alle oorlogsjaren te doorstaan. Beide grootmachten produceerden duizenden tanks: van de M4 Sherman werden ongeveer 49.000 exemplaren gebouwd, van de T-34 tussen de 50.000 en 80.000 stuks. Ter vergelijking: van de beste Duitse tanks werden slechts 1354 tot 9000 exemplaren gebouwd: 1354 stuks Panzerkampfwagen VI 'Tiger', ongeveer 6000 stuks Panzerkampfwagen V 'Panther' en ongeveer 8500 tot 9000 Panzerkampfwagen IV.

Duitse tanks in Heerlen 1940-1944

Op 10 mei 1940 trok de Duitse 4^e Pantserdivisie door Limburg ten zuiden van Kerkrade naar Heerlen richting Nijswiller, Mamelis en Vijlen.⁵ Commandant van deze divisie was Generalmajor Stever van het 4^e Legerkorps. Aan genoemde divisie waren toegevoegd: het Infanterieregiment 151, het Pionierbataljon 51, het Anti-tankbataljon 161, de 3^e Afdeling van Artillerieregiment 161 en kleinere onderdelen afkomstig van de 61^e Infanteriedivisie.⁶ De 4^e Pantserdivisie was met veel materiaal uitgerust waaronder ook tanks. Achter de 4^e Pantserdivisie volgden de 3^e Pantserdivisie en de 20^e Gemotoriseerde Divisie.

De 4^e Pantserdivisie bestond uit 343 tanks (twee regimenten), waaronder 160 lichte Panzerkampfwagen I tanks, 107 Panzerkampfwagen II tanks, 44 middelzware Panzerkampfwagen III tanks en 32 middelzware Panzerkampfwagen IV tanks.⁷ De Duitse tanks die Heerlen op 10 mei 1940 binnenreden of die in de buurt van Heerlen kwamen, waren lichte en middelzware voertuigen.⁸ Op archiefmateriaal van de gemeente Heerlen zijn de binnenvallende Duitse tanks te zien.⁹ Jammer genoeg is de auteur geen afbeelding van Panzerkampfwagen IV bekend. Dit was de sterkste Duitse tank in 1940.¹⁰

Amerikaanse tanks in Heerlen 1944-1945

Op 17 september 1944 trokken Amerikaanse troepen Heerlen binnen. De belangrijkste Amerikaanse tank te Heerlen was de M4 Sherman.¹⁶ Specifieker: het gaat waarschijnlijk om de M4A3 Sherman tank; een (sub)type van de M4. De Sherman tank was een middelzware tank met een gewicht van ongeveer dertig tot vijfendertig ton met een kort 75 mm M3 kanon. Dit kanon vuurde een 6.32 tot 6.63 kilogram wegende granaat met een snelheid van 617 tot 619 meter per seconde af.¹⁷ De Sherman tank was gepantserd met 38 tot 100 mm staal en kon een snelheid van ongeveer 38 tot 40 kilometer per uur bereiken. De M4 Sherman tanks te Heerlen waren (nog) niet geüpgraded met betere bewapening. Dat is duidelijk te zien aan het korte 75 mm wapen. Zwaardere bewapening voor de Sherman bestond uit een 76 mm kanon dat in sommige modellen geïnstalleerd werd, bijvoorbeeld bij de M4A3E8 'Easy Eight'.

Immaterieel erfgoed van een postindustriële tijdperk

Met het vallen van de Lange Jan kleurde Heerlen grijs. Niet alleen letterlijk van het stof dat zich verspreidde met het opblazen van dit icoon van de Heerlense steenkoolmijnen, het markeerde ook een overgangsfase waarbij het mijnverleden fysiek geruimd werd en Heerlen grijs kleurde als gevolg van massale nieuwbouw.

Grauw waren ook de sociaal-economische omstandigheden die ontstonden na de sloop van de mijnen. Toch groeide er in de kieren van het beton ook nieuwe creativiteit met de kleuren gitzwart tot fluor groen.

In de subculturen vonden jongeren van de postindustriële steden van het westen, nieuwe manieren om kleur te geven aan hun identiteit en hun leven. Parallel aan deze ontwikkeling loopt immers ook het verdwijnen van de verzuilde samenleving, die in Heerlen en omgeving zo sterk samenhang met de kerk en de mijnen. Vanuit de bekende jongerenbewegingen van de jaren zestig konden zich allerlei stromingen en muziekgenres ontwikkelen. Rock werd hard-rock en later heavy metal, er ontstond punkmuziek met een ondubbelzinnige politieke boodschap, new wave en gothic met een hang naar donkere romantiek en uit de elektronische muziek konden zich weer allerlei nieuwe stromingen ontwikkelen zoals de typische Nederlandse gabberscene in de jaren negentig. Deze subculturen uitten zich vooral in muziek, kleding, haardracht en allerlei kunstvormen.

Bijgaande foto is afkomstig van een oud inwoner van Heerlen: Paul Lamars (midden). Op zijn website www.forgotten-glory.com blikt hij terug op zijn tijd in de new wave scene en de punk scene. Op deze foto lijken beiden stromingen samen te komen. Iconisch voor de new wave is het zwart getoupeerde haar, zoals de hanenkam

dat is voor de punk. Hoewel Paul zelf schrijft niet te zijn blijven hangen in de tijd en nu een ander leven leidt, zijn deze stromingen nog steeds springlevend in Heerlen. Een café zoals Bluff of popzaal Nieuwe Nor programmeren met grote regelmaat optredens in deze genres die hun oorsprong vinden in de late jaren zeventig en hoogtij vierden in de jaren tachtig.

Om stil te staan bij dit nieuwe erfgoed doet Historisch Goud een oproep aan inwoners en oud inwoners om hun herinneringen, foto's en misschien wel bijzondere artefacten uit vervlogen of nog springlevende tijd, te delen. Het resultaat zal straks te zien zijn in een tentoonstelling bij SCHUNCK*. Lezers van MijnsStreek, maar ook hun kinderen of kleinkinderen, kunnen tot 8 oktober reageren om bij te dragen aan dit bijzondere project. Dit kan door een mail te sturen aan stadshistoricus Michel Lemaire (m.lemaire@historischgoud.nl). Voor meer info zie ook www.thepostindustrials.com.

Michel Lemaire, 2017
Stadshistoricus Heerlen

Een Amerikaanse M4 Sherman tank op de Ganzeweide, Heerleheide. Het kanon is naar rechts gericht. Mogelijk aanwezige Duitse troepen? Links vooraan: een andere M4 Sherman tank.

Een Amerikaanse M4 Sherman tank. Het grote 12.7 mm (.50) machinegeweer is hier duidelijk te zien. Met dat wapen konden vliegtuigen beschoten worden. Ook is de tank voorzien van een soort 'scharen' om door heggen te breken. Bron afbeelding: Rijckheydt, centrum voor regionale geschiedenis.

Een Amerikaanse M4 Sherman tank te Heerlen. Omschrijving: Amerikaanse tank voor het café van Harie Beaujean gelegen tegenover de ingang van de Oranje-Nassaumijn III. Van links naar rechts: Jo Daemen, Mia en Els Beaujean, moeder Anna Beaujean-Huyts, vader Harie Beaujean, dhr. Reinierse (groothandelaar in kaas, Ganzeweide nr. 34), Finy Beaujean en geknield Wim Reinierse (zoon van dhr. Reinierse). Foto gemaakt door Leny Beaujean (oudste dochter en vriendin van Jo Daemen uit Hoensbroek. Bron afbeelding: Rijckheydt, centrum voor regionale geschiedenis.

Tientallen mensen op een M4 Sherman tank. Euforie bij de bevrijding! Bron afbeelding: Rijckheydt, centrum voor regionale geschiedenis.

Noten

- 1 Tank. *Cambridge Dictionary*. Verkregen van: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tank>; gezien 30-8-2017.
- 2 Brosnan, M. (2016). How Britain Invented The Tank In The First World War. *Imperial War Museums*. Verkregen van: <http://www.iwm.org.uk/history/how-britain-invented-the-tank-in-the-first-world-war>; gezien 30-8-2017.
- 3 Ibidem.
- 4 Ibidem.
- 5 Brongers, E.H., *Een dag oorlog in Zuid-Limburg* [Baarn 1990], 27.
- 6 Ibidem, 128.
- 7 Ibidem, 130.
- 8 Ibidem, 130.
- 9 Beeldmateriaal Rijckheydt, centrum voor regionale geschiedenis, Heerlen.
- 10 Chamberlain, P. & Doyle, H., *Encyclopedia of German Tanks of World War Two*, Silverdale Books, [2004].
- 11 Bishop, C. *The Illustrated Encyclopedia of Weapons of World War II. A Comprehensive Guide to Weapon Systems, including Tanks, Small Arms, Warplanes, Artillery, Ships and Submarines*. Amber Books Ltd. [2016], 11.
- 12 Brongers, E.H., *Een dag oorlog in Zuid-Limburg* [Baarn 1990], 27.
- 13 Chamberlain, P. & Doyle, H., *Encyclopedia of German Tanks of World War Two*, Silverdale Books, [2004].
- 14 Bishop, C., *The Illustrated Encyclopedia of Weapons of World War II. A Comprehensive Guide to Weapon Systems, including Tanks, Small Arms, Warplanes, Artillery, Ships and Submarines*. Amber Books Ltd. [2016], 13.
- 15 Ibidem.
- 16 Beeldmateriaal Rijckheydt, centrum voor regionale geschiedenis, Heerlen.
- 17 M4 Sherman. *Wikipedia*. Verkregen van: https://en.wikipedia.org/wiki/M4_Sherman; gezien 30-8-2017.
- 18 Ibidem.

MARCEL KRUTZEN

Marcel Krutzen (1959) is afgestudeerd pastoraal werker, leraar VO-godsdienst en levensbeschouwing en maatschappelijk werker. Sinds 1986 is hij als reclasseringswerker werkzaam in het arrondissement Maastricht.

G.J.H. Seelen NSB-politiecommissaris te Heerlen

*“Even de beerput dicht om adem te halen en dan de zakdoek maar weer voor de neus. Er komt een bijzonder vies geurtje naar boven, afkomstig van het poenige, eerloze, schurftige hondje, George Seelen, commissaris van politie te Heerlen”, zo schrijft verzetsblad *Het Vrije Volk* op 15 september 1941. Wie was deze Seelen? Hieronder volgt een beknopte levensschets van een man wiens houding en gedrag door vele Heerlenaren werden verafschuwd.*

Omwille van de leesbaarheid van dit stuk zijn er geen voet- of eindnoten geplaatst. Wel worden na het artikel de geraadpleegde bronnen vermeld.

Stamgezin en opleiding

George Jacques Henri Seelen werd op 25 augustus 1904 in Venlo geboren. Henri Hubert Seelen (1863-1940), architect van beroep, was zijn vader. Hij was een gerespecteerd vakman en stond bekend als een sympathiek persoon die bevriend was met de invloedrijke Venlose familie Nolens. Petronella Maria Hubertina de Man (1870-1920), huisvrouw van beroep, was de moeder van George. George, het op een na jongste kind, had nog twee broers en drie zussen. Na voltooiing van de lagere schoolopleiding volgde hij vijf jaar onderwijs aan de Rijks-HBS (Hogere Burger School) in zijn geboorteplaats. In juli 1923 behaalde hij het diploma HBS-A. Behalve Nederlands sprak en schreef hij Duits, Engels en Frans.

Zijn militaire dienstplicht hoefde George Seelen niet te vervullen. Als rooms-katholiek spraken hem de denkbeelden van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) aan. Na zijn middelbare schooltijd volgde hij een (beroeps)opleiding ter verkrijging van het Inspecteursdiploma. Dit was een opleiding verzorgd door de Bond van Hoger Politiepersoneel. In maart 1926 behaalde hij het desbetreffende diploma.

Politie-loopbaan, huwelijk en gezin

Van 1 februari 1925 tot 1 februari 1927 was G. Seelen vrijwilliger bij de gemeentepolitie van Kerkrade. Zodoende kon hij ervaring opdoen met politiewerk. Op 1 februari 1927 werd hij adjunct-inspecteur van politie te Maastricht. Hij woonde toentertijd aan de Grootte Gracht 12A te Maastricht. In mei 1928 trouwde George Seelen in Voerendaal met de 28-jarige Maria Hubertina Antonia (Tonny) Widdershoven uit Aalbeek-Hulsberg, dochter van een boer en gemeenteontvanger, toentertijd wonende aan de Dorpstraat 128A te Voerendaal. In het najaar van 1929 raakte G. Seelen in zijn hoedanigheid van politieman betrokken bij de Maastrichtse Zinkwitrellen. Deze rellen liepen op 16 oktober van dat jaar uit de hand en er vielen enkele doden. Naar het optreden van G. Seelen en andere leidinggevende politiemensen werd onderzoek verricht: Seelen trof geen blaam. Op 1 november 1933 werd Seelen benoemd tot inspecteur. Tevens werd hij chef van de afdeling Recherche. Onder deze afdeling vielen de kinderpolitie, vreemdelingenpolitie, de dienst Bijzondere Wetten en de straatdienst. Als rechercheur wist Seelen verschillende complexe misdaadzaken op te lossen.

George Jacques Henri Seelen

Venlo. Rijks H.B.S. Meerdijkstraat.

Rijks – HBS Venlo. Foto: www.catawiki.nl

Limburger Koerier, 28 april 1928

Ook was hij betrokken bij diverse (familie)drama's, zoals de moord door een jonge gescheiden vader op zijn elfjarig dochtertje in oktober 1937. Naast leidinggevende was hij ook cursusleider en examinator van de R.K. Politiebond St.-Michael. Hij gaf theorielessen aan en nam examens af bij aspirant-politiefunctionarissen die tussen de 21 en 29 jaar oud waren. Sportief was hij ook. Als (voorhoede)speler nam hij regelmatig deel aan voetbalwedstrijden tussen plaatselijke politie-elftallen. In augustus 1939 werd Seelen door A. van 't Hof, toenmalig politiecommissaris van Maastricht, aangewezen als diens opvolger. Begin januari 1940 werd Seelen benoemd tot waarnemend commissaris van politie. Het echtpaar Seelen, onder meer wonende aan de Cannerweg 4 en de Pastoor Habetsstraat 65 te Maastricht, kreeg tijdens hun verblijf in Maastricht drie kinderen: Henri (1932), Anna (1933) en Joseph (1936).

Spionage en collaboratie

Vanaf begin 1939 verrichtte de Maastrichtse rechercheafdeling (lees: Seelen) hand- en spandiensten voor de *Abwehr*; de Duitse spionage-, contraspionage- en sabotagedienst. Seelen onderhield onder meer contacten met majoor Engelmann van de *Nebenstelle* Keulen. In Aken ontmoette hij zijn contactman. Seelen diende onder meer de namen door te geven van

personen die voor de Britse of Franse Inlichtingendiensten werkten. Ook moest hij mensen van wie hij wist dat ze anti-Duits gezind waren, aangeven. Seelen, lid van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert, was een nazi-(s) pion.

Politiecommissaris van Heerlen

Lambert Offermans, de politiecommissaris van Heerlen, werd op 1 februari 1941 ontslagen en verdween in Duitse gevangenschap vanwege zijn (vermeende) anti-Duitse houding. Seelen die in 1929 tevergeefs gesolliciteerd had naar een betrekking als politie-inspecteur te Heerlen, wilde graag politiecommissaris van Heerlen worden, achtte zich daartoe nu kansrijk genoeg. Hij trok de stoute schoenen aan, solliciteerde naar de functie en vroeg een persoonlijk onderhoud aan met Marcel van Grunsven, de burgemeester van Heerlen. Ofschoon Van Grunsven steeds getracht heeft de aanstelling van Seelen te traineren, onder meer omdat hij de verzetsactiviteiten van Heerlense politiemensen absoluut niet in gevaar wilde brengen, werd de NSB'er Seelen van hogerhand – aangestuurd door NSB-topfunctionarissen – uiteindelijk toch benoemd tot politiecommissaris van Heerlen, en wel met ingang van 1 juli 1941. Zijn benoeming is niet direct verwonderlijk gezien het feit dat de Oostelijke Mijn-

streek een nogal belangrijk NSB-buitengewest vormde. “NSB-ers krijgen de baantjes”, kopte de *Amigoe di Curaçao* in augustus 1941. Seelen vestigde zich aan de Saroleastraat 14 te Heerlen, in de onmiddellijke omgeving van het plaatselijk NSB-kringhuis en boekhandel aan de Honigmannstraat 1. In NSB-krant *Het Nationale Dagblad* van 2 juli 1941 verscheen een artikel over de benoeming van ‘kameraad Seelen’ tot politiecommissaris. Bij Koninklijk Besluit van 17 april 1923 bedroeg zijn wedde fl. 5000,- per jaar. Kort na zijn benoeming, op 8 augustus 1941, maakte Seelen algemeen bekend dat het voor alle Joden in Heerlen verboden is publieke bad- en zweminrichtingen, parken, plantsoenen en lokaliteiten (bioscopen, schouwburgen, hotels, cafés, enzovoort) te betreden. De houders van inrichtingen en lokaliteiten werden verplicht een bord te plaatsen met het opschrift: ‘VOOR JODEN VERBODEN’. Heerlens burgemeester Van Grunsven wist plaatsing van deze verbodsborden enkele maanden tegen te houden, maar moest uiteindelijk overstag gaan. Overigens was Seelen geen ‘Jodenjager’ dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Heerlense Landwachter M.J. Raeven, die op 14 augustus 1944 door het verzet werd geliquideerd. Seelen voerde niet alleen nazi-maatregelen uit maar nam ook deel aan plaatselijke nazi-bijeenkomsten. Zo bezocht hij begin oktober 1941 een *Wunschkonzert* van het Duitse Winterwerk (de *Winterhilfe*), een soort van caritatieve organisatie, in het Royal-theater te Heerlen.

Seelens reputatie

Al snel stond Seelen bij de Heerlense bevolking bekend als NSB’er, hoerenloper en drinkebroer. Regelmatig bezocht hij een dame van lichte zeden aan de Schaesbergerweg. Hij was regelmatig in het Grand Hotel te vinden. Ook in Maastricht stond Seelen al bekend als ‘Koning der Hoerenkasten’. Seelen werd door velen geminacht en gehaat. Er werden diverse aanslagen op hem gepleegd. Zo werd er een fosforbom in zijn auto geplaatst en werd hij met een vuurwapen beschoten. Ook werden ramen van zijn woning aan de Molenberglaan 40 te Heerlen ingegooid. Na een aanslag op Seelen werd door het SD-hoofdkwartier te Den Haag overwogen een zekere heer H.E.J. Rientjes uit Heerlen uit zijn woning te ontvoeren en in Den Bosch te fusilleren. Dit voornemen werd echter niet uitgevoerd omdat G. Seelen ‘niet belangrijk genoeg’ was.

Eervol ontslag, nieuwe functie en zuivering
In juni 1942 eiste nazi-politief Hans Albin Rauter, de hoogste politiechef van Nederland, het ontslag

van Seelen omdat laatstgenoemde zich zowel tijdens als buiten diensttijd schuldig had gemaakt aan deviant gedrag en plichtsverzuim. Seelen werd weggestuurd met verlof voor onbepaalde duur. Op 1 maart 1943 werd hij eervol ontslagen als politiecommissaris van Heerlen. Zijn ontslag had onder meer te maken met de opheffing van de Nederlandse gemeentepolitie. De gemeentepolitie werd genazificeerd en getransformeerd tot Staatspolitie. Seelen werd aangesteld tot Commissaris Staatsrecherche, Hoofdafdeling Groningen, standplaats Groningen. Later werd Seelen door het Ministerie van Justitie ‘weggezuiverd’ met verlies van alle pensioen- en andere rechten. Na het ontslag van Seelen zag Van Grunsven zijn kans schoon en benoemde vertrouweling Jan Spaen tot diens opvolger. Het Directoraat-Generaal van Politie was echter voornemens om de Venlose hoofdinspecteur C. de Bruijn, een fanatieke NSB’er, als opvolger van G. Seelen te installeren. Opnieuw probeerde burgemeester M. van Grunsven te voorkomen dat een NSB’er, nu genoemde De Bruijn, politiebaas in en van Heerlen zou worden en dit keer lukte het hem uiteindelijk.

Na de oorlog

Na afloop van de oorlog – Heerlen werd op 17 september 1944 door Amerikaanse militairen bevrijd – werd G. Seelen gearresteerd en gedetineerd. – Overigens, vlak voor de bevrijding benoemden de Duitsers Seelen op de valreep nog gauw tot burgemeester van Heerlen. Van Grunsven was toen ondergedoken omdat hij een aanslag op zijn leven vreesde. – Tijdens zijn detentie verbleef Seelen onder meer in Kamp ‘Fort Erfprins’ te Den Helder. Op 19 januari 1948 moest hij voor het Bijzonder Gerechtshof te

Maastricht verschijnen. De gehoorzaal zat stampvol met belangstellenden. Verschillende getuigen werden gehoord waaronder de beruchte Richard Nitsch van de *Sichterheidsdienst* (SD) te Maastricht.

Baron van Voorst tot Voorst was de openbaar aanklager tijdens dit proces en meester Sanders trad op als raadsman van Seelen. Seelen werd onder meer spionage en collaboratie ten laste gelegd. Verschillende onderzoeken en zittingen volgden. In april 1949 werd Seelen in Hoger Beroep door de Bijzondere Raad van Cassatie te Den Haag veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf, met aftrek van voorarrest. Voorts werd hem voor de rest van zijn leven zijn actief en passief kiesrecht ontnomen en mocht hij geen enkele ambtelijke functie meer vervullen bij de Nederlandse politie. Na enkele jaren gevangenisstraf werd Seelen in vrijheid gesteld. Gedurende de jaren vijftig van de vorige eeuw zagen mensen hem wel eens door de binnenstad van Heerlen wandelen. Het echtpaar Seelen-Widdershoven zou een tijdlang aan de Bongaertsstraat in Heerlen gewoond hebben. Op 15 september 1972 overleed G. Seelen op 68-jarige leeftijd te Maastricht. Hij werd kerkelijk begraven. Zijn echtgenote overleed in 1987 in een zorgcentrum te Maastricht.

Limburgsch Dagblad, 13 november 1948: Nitsch in zijn cel.

Bronnen

Geraadpleegd onder meer:

Archief

Rijksoverheid Heerlen: 016, DOS1, inv.nr. 2498, dossier G.J.H. Seelen.

Dagbladen

Advertentieblad van het departement van de Wester-Eems, 4 oktober 1941.

Amigoe di Curaçao, 23 augustus 1941.

Arnhemse Courant, 3 juli 1941.

De Banier, 25 juni 1934.

Deutsche Zeitung in den Niederlanden, 3 juli 1941.

Limburger Koerier: 9 januari 1927; 11 februari 1928; 28 april 1928; 21 mei 1928; 10 en 11 augustus 1929; 17 september 1929; 16 augustus 1930; 25 juni 1932; 3 juli 1934; 6 oktober 1934; 3 juli 1935; 26 februari 1935; 1 juli 1937; 18 oktober 1937; 30 juni 1941 en 19 april 1943.

Limburgsch Dagblad: 8 augustus 1929;

18 september 1929; 22 juni 1940; 14 augustus 1946; 13 januari 1948; 20 januari 1948; 3

februari 1948; 8 juni 1948; 22 juni 1948; 13 november 1948; 17 maart 1949; 5 april 1949; 1 juli 1955; 4 november 1955;

16 september 1972 en 7 september 1984.

Het Nationale Dagblad: 2 juli 1941 en 15

augustus 1941.

Nederlandsche Staatscourant, 14 maart 1949.

Nieuwe Venlosche Courant, 18 december 1940;

1 juli 1941.

De Telegraaf, 18 oktober 1937.

Het Vrije Volk, 15 september 1941.

Publicaties

Bronzwaer, P., *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog* [Hilversum 2010].

Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front*. 2 delen [Leeuwarden/Mechelen 1994].

Cammaert, F. en Put, M., *Eindelijk een echte burgemeester. Feiten en fabels over Marcel van Grunsven 1940-1946* [Roermond 2014].

Dohmen, J., *De geur van kolen* [Heerlen 2013].

Hoogeveen, Jos., *Eveneens voor de goede orde* [Heerlen 1984].

Romijn, P., *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de bezetting* [Amsterdam 2006].

Rens, van H., *Vervolgd in Limburg: Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* [Hilversum 2013].

Wolf, de H., *Leven rondom een synagoge*.

Historische Reeks Parkstad Limburg [Heerlen 2015].

Websites

Genealogie Seelen: <http://genwiki.nl/limburg/index.php?title=Seelen>.

Digitale zoekmachine ‘Delpher’: <http://www.delpher.nl/>.

Limburg door vreemde oogen: 'een stukje buitenland in eigen land'

KOOS LINDERS

Op 9 juli jongstleden werd in het museum Land van Valkenburg *Limburg door vreemde oogen. Reisverhalen uit de 19de eeuw* gepresenteerd.¹ In dit boek zijn veertien verhalen gebundeld van mannen en vrouwen, dominees, kunstenaars, journalisten en publicisten die tussen 1819 en 1913 in Limburg vertoefden. Het betrof behalve Nederlanders ook Duitsers, Engelsen, een Amerikaan en een Fransman. Hun soms gekleurde indrukken van de meest 'on-Nederlandse' provincie zijn, het zij hier meteen gezegd, een genot om te lezen.

Wie tot het verschijnen van deze kloeke bundel op zoek was naar reisverhalen over Limburg, had slechts een beperkte keus. Jacobus Craandijks bekende *Wandelingen door Limburg* was eigenlijk de enige bron, naast een enkele verdwaalde, al dan niet fragmentarische publicatie van een reisbelevens in Limburg. Craandijk moest toegeven dat Limburg staatkundig gezien bij Nederland hoorde maar gezien de architectuur, de taal en het met name Zuid-Limburgse landschap waren die Limburgers eigenlijk geen echte Nederlanders... Natuurlijk waren er ook reisgidsen als de eerste Baedeker voor *Belgien und Holland nebst dem Großherzogtum Luxemburg* en *Nederland* en het *Handboek voor reizigers* van Plantenga uit 1870 (3^e druk), maar die gaven vooral informatie over verbindingen, logementen, prijzen en te bezoeken bezienswaardigheden.

Het belang van de voorliggende bundel ligt in de reisverhalen en in de beelden en opvattingen die de reizigers over Limburg en Limburgers ventileren. De verzamelaars/samenstellers zijn dr. Antoine Jacobs, historicus die zich vooral richt op onderzoek naar

de katholieke cultuur- en kerkgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw en drs. Harrie Leenders, neerlandicus, met speciale belangstelling voor de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde. Harrie heeft het verschijnen van het boek niet meer mee kunnen maken. Hij overleed in het voorjaar van 2017. Beiden hebben met het presenteren van dit boek een grote dienst bewezen aan het vastleggen van de beeldvorming over Limburg in de negentiende eeuw; een beeldvorming die in de huidige identiteitsdiscussies een grote rol speelt.² De reisverhalen vormen aldus een 'Fundgrube' van negentiende-eeuwse opvattingen over deze provincie en haar bewoners. De lezer dient er zich van bewust te zijn dat culturele (voor)oordelen van sommige reizigers een rol spelen, maar dat maakt de verhalen niet minder aantrekkelijk. Anderzijds is het ook zo, dat bijvoorbeeld de vrijdenker en lid van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' Jan Hobbel (1837-1931) lovend sprak over het werk van de 'Schwestern vom armen Kinde Jesu': "Geen arbeid acht de zuster in dit klooster beneden haar waardigheid. Alles is even net, in alles heerscht de grootst mogelijke regelmaat.

Treed het gebouw eens binnen, met zijn prachtige zuilengangen. Het paleis der Koningin in het Haagsche Bosch zinkt erbij in het niet ..."³ Zijn levensvisie stond hem dus niet in de weg om met een 'objectief en welwillend oog' naar het werk van deze katholieke kloosterorde te kijken. Men leze zijn biografie, die aan zijn reisverhaal voorafgaat, om dit te kunnen begrijpen. Hobbel is ronduit lyrisch over het goede werk dat de zusters verrichten.

Antoine Jacobs tekent voor de inleiding die de lezer als een soort boekenlegger; leeswijzer, door het boek voert. In de inleiding staat een heldere beschrijving van de staatkundige situatie van Nederlands Limburg in de negentiende eeuw, worden de auteurs van de reisverhalen voorgesteld en worden vervoersmiddelen en verblijf beschreven. Van belang zijn de opmerkingen over de plaats en de betekening van de religie, met name het katholicisme. 'Toch wel apart', dit katholicisme in Nederland. Maar, reizigers/auteurs als Hobbel, Kalff en Sharpe Grewe prijzen de religieuze tolerantie van de bewoners van Zuid-Limburg. Ronduit 'charmant' is het oordeel over de 'geheel zingend gesproken' taal, de volksaard en de folklore. "Mehier, is die koutsche for uch?" Hij meende in Lapland te zijn, aldus de reisgenoot van Henricus Banning (1818-1909) toen hij voor het eerst kennis maakte met het Maastrichts dialect. Zeker het Zuid-Limburgse landschap wordt vrijwel unaniem geloofd als een landschap "zoo vol poëzie als nergens in Nederland".

Na deze algemene inleiding volgen de afzonderlijke reisverhalen in het Nederlands, Duits en Engels. Het zijn niet de eerste de besten die onze provincie bezocht hebben. Onder hen bevonden zich de Duitse literator en dichter August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), vooral bekend als de dichter van het *Lied der Deutschen*, het Duitse volkslied tot nu toe (met weglating van het eerste couplet). Ook de bekende schrijfster Johanna Henriëtte Schopenhauer (1766-1838) bezocht Maastricht en vooral de grotten van de St. Pietersberg, al

was het dan kort.⁴

De teksten zijn voorzien van verklarende noten. Elk verhaal wordt voorafgegaan door een beknopte biografie van de betreffende auteur. Ofschoon Venlo en Roermond niet ontbreken, zijn het met name Maastricht, Valkenburg en het Geuldal die in de belangstelling staan. Wij vermelden hier alleen dat onder andere Venlo en Susteren er bekaaid vanaf komen...

Voor de parkstedelingen zijn de bezoeken van de heren Hobbel en Kalff het meest interessant. Zij bezochten Heerlen, Hoensbroek en Simpelveld, waarbij zij onder meer ingingen op de vermeende volksaard. Jan Hobbel noemt de Heerlenaren 'slim, zelfs sluw en 'geraffineerd'. Van nationale gezindheid in Heerlen is geen sprake (wij schrijven 1885). 'Cosmopoliet is bijna eenieder. Een hoofdtrek mag worden aangestipt: "de groote verdraagzaamheid onderling. Katholiek, Jood of Protestant worden evenzeer geëerd en geacht, en nooit heerscht op dit punt de geringste twist."⁵ Hobbel besluit zijn verhaal met een gedetailleerde beschrijving van kasteel Hoensbroek, inclusief het huiveringwekkende cachot. Hij rept ten slotte over het koortsverende klimaat langs de Geul en sluit af met: "Moge de schoonste landstreek van geheel ons rijk, het bekoorlijke lustoord der Geulvallei, het eenige berglandschap in ons vaderland, in de achting en waardering der bewoners van het Noorden er nog meer bij winnen..."⁶

Het boek hoort thuis op de leestafel van eenieder die in de geschiedenis van deze streek geïnteresseerd is. Het is geen boek om in één adem uit te lezen, maar om het af en toe ter hand te nemen en een hoofdstuk te genieten.

Het boek is prachtig vormgegeven en voorzien van een register op persoons- en plaatsnamen. *Limburg door vreemde oogen* is gebonden in harde kaft en telt circa 560 pagina's met circa 70 (kleur)illustraties. Het kost € 39,50 en is te bestellen via www.leonvandong.nl/boeken/reisverhalen.

Noten

- 1 A. Jacobs en H. Leenders, *Limburg door vreemde oogen. Reisverhalen uit de 19^e eeuw* [Heerlen 2017].
- 2 Vgl. in dezen bijvoorbeeld Karen Arijs, *Vormen van regionaal bewustzijn en nationale identiteit in Belgisch- en Nederlands-Limburg, 1866-1938* [Hilversum 2017]; Ad Knotter, (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* [Zwolle 2009].
- 3 Jacobs en Leenders, 2017, 363. Het betreft hier huize Loreto in Simpelveld.
- 4 Johanna Schopenhauer is vooral bekend als de moeder van de filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860). Het volgende is natuurlijk een aanname, maar had Schopenhauer in zijn leven Zuid-Limburg bezocht, dan zou zijn pessimisme wellicht minder zwart zijn geweest. Zijn latere toewending tot een meditatief christendom had door een bezoek aan het heuvelland versterkt kunnen worden. Maar, nogmaals, dit is een aanname gebaseerd op wishful thinking en eigenlijk in historische zin irrelevant.
- 5 Jacobs en Leenders, 2017, 360.
- 6 Jacobs en Leenders, 2017, 370.

AANGESTIPT...

ANITA QUAEDACKERS, FRANS GERARDS EN DIANE SMEETS-HABETS

Kinderen van zwarte bevrijders. Een verzwegen geschiedenis.

Door: Mieke Kirkels.

Uitgeverij Vantilt, [z.p. 2017], 192 pagina's, geïllustreerd, ISBN nr. 9789460043215. Prijs: € 19,50.

Foto boekomslag: Robert, een van de geïnterviewden uit het boek, samen zijn moeder Annie. © TRBEELD

Dit boek ontstond mede naar aanleiding van een boek dat auteur Mieke Kirkels uit Cadier en Keer in 2014 schreef: *Van Alabama naar Margraten; herinneringen van grafdelver Jefferson Wiggins*. In dit boek wordt het verhaal verteld van de zwarte servicetroepen van het Amerikaanse bevrijdingsleger die in 1944 zorgden voor onder meer het begraven van gesneuvelde Amerikaanse militairen. Ook deze zwarte militairen werden in Limburg als bevrijders verwelkomd, omarmd en vooral met nieuwsgierigheid bekeken. Dit boek inspireerde een aantal van deze Limburgse bevrij-

dingskinderen om met hun verhaal naar buiten te komen. In Nederland werden naar schatting 8000 'bevrijdingsbaby's' geboren waarvan er ongeveer 80 verwekt werden door een zwarte bevrijder. De meesten van hen werden geboren in Zuid-Limburg. Ze vielen op door hun donkere uiterlijk en hadden het niet altijd gemakkelijk, ook niet in Limburg. Het waren 'donkere kinderen die opgroeiden in het room(s)blanke Limburg' zoals ze in het voorwoord worden. Het verhaal van twaalf van deze 'bevrijdingsbaby's' wordt door Mieke Kirkels verteld in *Kinderen van zwarte bevrijders*. Een verzwegen geschiedenis.

Het boek begint met een inleiding over hoe het eraan toe ging in de bevrijdingsperiode die voor Limburg duurde van september 1944 tot mei 1945. In die tijd hanteerde het Amerikaanse leger nog strikte rassenscheiding maar desondanks waren de betrekkingen tussen de bevolking en de Afro-Amerikaanse militairen hartelijk en werden er in 1945 in een aantal gevallen kinderen uit geboren. Intussen zijn deze kinderen in de zeventig. Twaalf van hen vertellen in het vervolg van het boek hun eigen verhaal. Het eerste dat opviel was hun huidskleur zeker in de eerste jaren van hun leven. Ze hebben allemaal, de een wat meer dan de ander, duidelijk gemerkt dat ze 'anders' waren. Over wie hun vader is, werd nauwelijks of niet gesproken. Voor een aantal van hen blijft dit onbekend. Verder lopen de ervaringen sterk uiteen. De een heeft een gelukkige jeugd en wordt als vanzelfsprekend opgenomen in het gezin dat de moeder al had, anderen

vinden hun vader en bouwen een warme relatie met hem en zijn familie op en weer anderen hebben helaas minder geluk.

Kinderen van zwarte bevrijders is een interessant, met veel empathie geschreven en prettig leesbaar boek dat een stuk geschiedenis vertelt dat verloren dreigde te gaan maar gelukkig op tijd werd opgetekend. [AQ]

Wonderlijke weetjes & fascinerende feiten over Romeinen.

Door: S. Devos, ill. H. Brulot. [Tielt 2016], 144 p., zwart-wit geïll., ISBN 978 9401429573. Prijs: € 12,50.

In dit boek, dat bedoeld is voor kinderen in de leeftijd van 9 tot 12 jaar, worden op een humoristische wijze de wetenswaardigheden over het dagelijkse leven in de Romeinse tijd beschreven. De teksten zijn nergens saai omdat ze worden begeleid door grappige tekeningen van de hand van

Heleen Brulot. Het boek is uitgegeven in de serie Professor Breinstein en zijn konijn.

In de uitgebreide inhoudsopgave staan de onderwerpen overzichtelijk beschreven. De eerste hoofdstukken geven tekst en uitleg over het (ontstaan van) het Romeinse rijk waarna er hoofdstukken volgen met onderwerpen uit het dagelijkse leven zoals eten en drinken, werken en ontspannen. Het boek geeft geen allesomvattende beschrijving van het dagelijkse leven van de Romeinen, maar schetst een aardig inleidend beeld voor de doelgroep. De humoristische manier van vertellen in combinatie met de illustraties zal menig jeugdige, maar zeer zeker ook oudere lezer, weten te boeien. [DSH]

De Romeinen. Langs de limes in de Lage Landen.

Door: L. van der Tuuk. [Utrecht 2016]. 192 pp., kleur geïll., ISBN 978940197637. Prijs: € 10,- Paperback met flappen waarop overzichtskarten van de Limes en het Romeinse Rijk staan afgebeeld.

Luit van der Tuuk, conservator bij museum Dorestad heeft diverse boeken over geschiedenis geschreven die in de serie 'Waar en wanneer geschiedenissen' zijn uitgebracht. Zijn boek over de gouden eeuw werd in 2013 bekroond met de W.A. van Es

prijs voor het beste historische boek. In zijn meest recent verschenen boek behandelt hij de Limes; de Romeinse rijksgrens in de Lage landen.

De Limes strekt zich uit over een lengte van 5000 kilometer. In de Lage landen liep de Limes langs de Rijn. Het boek begint met een hoofdstuk waarin het ontstaan en de ondergang van het Romeinse Rijk wordt beschreven. Hoofdstuk 2 beschrijft de volkeren in de Lage landen en hun relatie met de Romeinse 'overheersers'. Hoofdstuk 3 gaat daadwerkelijk in op de Limes en beschrijft de opbouw ervan. Als afsluiting wordt een reis langs de Limes vanaf de huidige grens met Duitsland naar de Noordzee op een boeiende manier beschreven en geïllustreerd met afbeeldingen. Dit handzame boekje is vlot maar wetenschappelijk verantwoord geschreven, overvloedig geïllustreerd en uitermate geschikt als reisgids langs de Limes. Een kanttekening bij één van de illustraties uit onze contreien: de Romeinse villa van Kaalheide-Krichelberg uit Kerkrade. De gebruikte foto is niet van recente datum. Dit villatterrein is reeds in 2012 opnieuw ingericht en via een 3D-techniek beleefbaar gemaakt. [DSH]

Romeinse wegen in Nederland.

Diverse auteurs, onder redactie van Paul van der Heijden. [Utrecht 2016]. 120 pp., kleur geïll., ISBN 978-90-5345-419-0. Prijs: € 19,95.

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van de stichting *Matrijs*. Deze stichting

is in 1981 opgericht om door middel van publicaties zonder winstoogmerk, belangstelling voor geschiedenis, landschap, archeologie en monumenten te bevorderen.

In dit boek worden de diverse Romeinse wegen die Nederland doorkruisten, beschreven. Het Romeinse rijk zou niet hebben bestaan zonder een netwerk van wegen. Militaire verplaatsingen, handel en berichtenverkeer konden dankzij dit netwerk van wegen efficiënt plaatsvinden. Als introductie een hoofdstuk over het hoe en waarom van Romeinse wegen. Daarna volgen 8 hoofdstukken waarin steeds (delen van) Romeinse wegen beschreven worden. De Romeinse wegen die in Limburg zijn aangetroffen, de 'Via Belgica' en de 'Via Traiana' worden uiteraard uitvoerig beschreven. Als afsluiting volgt een hoofdstuk over het zichtbaar en beleefbaar maken van deze wegen en routes. Daarbij ook een oproep om bij opgravingen alert te zijn op sporen van een Romeinse weg en om oud archeologisch onderzoek opnieuw te bekijken om zo mogelijk sporen van Romeinse wegen te vinden die over het hoofd gezien zijn.

Het Romeinse wegennet in Nederland wordt in dit boek op een zeer toegankelijke manier beschreven waarbij ook de link naar het huidige wegennet gelegd wordt. Mede door het gebruik van reconstructies komen de Romeinse wegen tot 'leven'. In diverse hoofdstukken wordt gebruik gemaakt van kaartmateriaal waar de desbetreffende weg afgebeeld wordt. Een mooie aanvulling op dit verhaal zou een overzichtskartaal met alle bekende (delen van) Romeinse wegen in Nederland zijn. [DSH]

De Bokkerijders. De zoon van Nölleke van Geleyn

Door: Arthur Moonen sr., uitgegeven in 2017, 194 pagina's, geïllustreerd, ISBN nr. 978-94-0223-260-8. Prijs € 19,99.

Deze historische roman speelt zich af in de 18^e eeuw aan de westkant van

de Maas; het tegenwoordige Belgisch-Limburg. De Franse Revolutie moet nog plaatsvinden en de wetgeving en de rechtspraak verlopen nog volgens de regels van het Ancien Regime. Als gevolg van de vele oorlogen, misoogsten en andere miserie zijn de mensen arm. Limburg (zowel het tegenwoordig Nederlands als Belgisch Limburg) heeft de maken met de legendarische Bokkerijders waarover inmiddels bibliotheken volgeschreven zijn.

De (vermeende?) Bokkerijders werden fel vervolgd en als ze in handen van 'justitie' vielen dan werden zij onder genadeloze tortuur ondervraagd en in de meeste gevallen wreed geëxecuteerd. Velen van hen vielen in handen van de beruchte drossaard Clercx en zijn schepenen die gefaciliteerd werden door de adel en de geestelijkheid. De beul maakte vervolgens het karwei af. Omdat het hier een historische roman betreft, gaat het bij de beschreven gebeurtenissen om fictie maar de in het boek vermelde, door de Bokkerijders gepleegde, feiten zijn historisch. Hoe een en ander werkelijk in zijn werk gegaan is, weet niemand. Ook drossaard Clercx heeft echt bestaan. Joannes Mathias Clercx leefde van 1759 tot 1840 en was landdrost in een groot gebied in wat nu het noorden van België is. Vanaf 1789 werkte bij de schepenbank van Overpelt, zo'n 70 km ten noordoosten van Heerlen. In deze periode kreeg hij te maken

met de Bokkerijders. Omdat hij zo voortvarend te werk ging, werd hij al snel luitenantdrossaard van het ambt Stokkem. Hij zou berucht worden vanwege het genadeloos vervolgen van de Bokkerijders die meestal als gevolg van onder tortuur afgedwongen bekentenissen de doodstraf kregen.

Het verhaal begint op het moment dat Joës, de zoon van Nölleke van Geleyn, het lijk van zijn vader steelt na diens executie. Hij wil hem nog een enigszins waardige laatste rustplaats geven. We volgen Joës op zijn verdere levensweg die vele jaren later eindigt. De beschreven gebeurtenissen zijn dus fictief maar het had allemaal werkelijk zo gebeurd *kunnen* zijn. *De zoon van Nölleke van Geleyn* vertelt een verhaal over een stuk Limburgse geschiedenis dat bij heel veel mensen tot de verbeelding spreekt op een manier die veel historische feiten correct weergeeft. In het boek is een verklarende woordenlijst opgenomen met termen uit de 'complicentiaal' die de bendeleden onderling spraken en een lijst van historische plaats- en persoonsnamen.

Dit verhaal is absoluut de moeite van het lezen waard en zeker niet alleen bedoeld voor jongere lezers! [AQ]

Josef en Isaäk Israëls in Spanje, met Frans Erens.

Eindredactie Jean Frins. Uitgave Stichting Os Moddersproak [Heerlen 2017], 189 pp., ISBN/EAN: 978-90-826310-2-6. Prijs: € 12,50. Te bestellen via: fanmoddersproak@yahoo.com

Als promotor van de grensoverschrijdende volkstaal in de Euregio Maas-Rijn heeft germanist en neerlandicus Jean Frins weer een uniek boekwerk, bij velen waarschijnlijk al lang in de vergetelheid geraakt of zelfs geheel onbekend, onder de aandacht gebracht. Het is ondertussen de 24ste titel uit zijn serie van literaire werken uit de Euregio.

Het unieke schuilt onder andere daarin dat in het boek voor het eerst

twee reisverslagen worden samengebracht van een en dezelfde reis, namelijk dat van de schilder Jozef Israëls (1824-1911) en de Limburgse schrijver Frans Erens (1857-1935). Het duo leerde elkaar kennen dankzij Jozef Israëls' zoon, de schilder Isaäk Israëls, die met Frans Erens gecorrespondeerd had. Isaäk had daarna tegen zijn vader gezegd: "Als we Erens eens vroegen om met ons mee te gaan". Met z'n drieën maakten ze daarop in mei 1894 een reis door Spanje en Noord-Afrika. In Spanje bezocht het drietal veel bekende plaatsen zoals Burgos, Madrid, Toledo, Cordoba, Sevilla en Barcelona. Vanuit Zuid-Spanje werd zelfs een uitstapje gemaakt naar Noord-Afrika waar onder andere Tanger werd bezocht.

Voor Jozef Israëls en Frans Erens was dit tevens een manier om hun verlies en verdriet te verwerken. Beiden treurden: Jozef Israëls omdat zijn echtgenote Aleida onlangs was overleden en Frans Erens omdat zijn verloving was verbroken en zijn loopbaan in de advocatuur niet van de grond kwam.

Eenmaal met lezen begonnen krijgt de lezer in dit boek aan de lopende band gedetailleerde en meeslepende impressies gepresenteerd van het nog sterk middeleeuws georiënteerde Spanje, zoals gezien door de ogen van een impressionistisch georiënteerde schilder en een tot de Tachtigers behorende schrijver.

Jozef Israëls werd tijdens deze reis

met name getroffen door vele en overweldigende indrukken die hij liefst onmiddellijk, zoals een impressionist betaamt, in zijn schetsboek of op doek had vastgelegd. Zo zag hij in Valencia bijvoorbeeld een geestelijke met een brede mond en hangwangen, die zich voortzetten in allerlei onderkinnen en brede nekpluigen: "Wat zou zulk een heer een verlokkelijk model zijn om te schilderen". "Maar", zo verzuchtte hij, "men wordt door iets getroffen en het is voorbij vóór men het behoorlijk kan bestuderen. Ja, dat is de kwaal van het schildersbedrijf!" Hiermee gaf de schilder Jozef Israëls kernachtig de insteek van de impressionist weer. Dat ene unieke moment moest worden vastgelegd. Dat was totaal iets anders dan met eindeloos geduld modellen schilderen in het atelier.

In dit boek worden veel impressies tot in detail beschreven. Jozef Israëls was daar een meester in, maar Frans Erens, wiens verslag wel wat onpersoonlijker en oppervlakkiger aandoet, deed in sommige passages bepaald niet voor hem onder. Wat bijvoorbeeld te denken van het volgende zin: "De prachtige Spaanse vrouwen, gezeten in de equipages, met een houding als van koninginnen, blonde met rood gouden haren, die glommen, en met zwarte, pikzwarte haren en grote tintelende of mat zwarte ogen". Als je het leest, zie je met een beetje fantasie die vrouwen zo voor je!

Maar ondanks de vele en overweldigende indrukken was de gezamenlijke reis lang niet altijd een pretje. Ofschoon Spanje ook toen al enkele toeristische trekjes vertoonde kreeg het drietal ook te maken met de nodige ontberingen zoals krakkemikkige hotels, onvriendelijke gastheren, stortregens, brutale en misvormde bedelaars en opdringerige zigeuners. Op 'n gegeven moment sloeg bij Frans Erens de uitputting zelfs zo erg toe dat hij met pijn in keel en hoofd, koortsig en afgemat het bed moest houden. Sterke wijn met peper, een lokaal recept, bracht geen enkele verbetering maar verergerde zijn klachten alleen maar zodat er een Spaanse dokter aan te pas moest komen. Na drie dagen was

hij weer gezond en dat zonder doktersrekening! Jean Frins heeft de leesbaarheid van het boek aanzienlijk vergroot door het om te zetten in moderne spelling, met ruim een honderdtal annotaties en met toegevoegde teksten, die deze memorabele tocht in een nog breder perspectief plaatsen. [FG]

Hoensbroekse Historie no. 19: Boerderij Op genne Puth in Overbroek

Door: Lieke en Frans Boumans-Willems [Hoensbroek 2017], kleur geïll.; 44 pg. ISBN/EAN 978-90-823786-1-0. Prijs: € 7,50. Verkrijgbaar in de boekhandel. Zie voor verkooppunten: www.hoensbroeksehistorie.nl Ook te bestellen via de webshop.

Goed nieuws voor de liefhebbers van 'Hoensbroekse Historie' want sinds kort ligt deel 19 uit deze reeks met de titel *Boerderij Op genne Puth in Overbroek* in de boekhandel. Voor deze aflevering hebben de samenstellers Lieke en Frans Boumans-Willems weer geput uit hun familiearchief en opnieuw resulteerde dit in de beschrijving van een bijzonder stukje Hoensbroekse geschiedenis. Deze keer wordt het verhaal verteld van de voormalige hoeve en het tegenwoordige woonhuis 'Op genne Puth', nog steeds te vinden in Hoensbroek en wel aan de Overbroekerstraat (no. 102). Het huis is al meer dan drie eeuwen familiebezit. Oorspronkelijk was

het pand het 'stockhuis', het stamhuis van de familie Coenen en het wordt al minstens acht generaties langs mannelijke of vrouwelijke lijn doorgegeven. Het perceel, een weide waarop het huis ligt, wordt voor het eerst in de geschreven bronnen vermeld in 1692 en omschreven als "gelegen op den Putt". Het bezit dankt zijn naam aan een waterput die op het terrein lag en behoorde voor zover bekend achtereenvolgens toe aan de families Coenen, Curvers en is nu in het bezit van de bewoners van 'Op genne Puth' al eerder tegen in deel 18 van Hoensbroekse Historie, namelijk Willem Willems, de vader van Sef Willems aan wie dat deel gewijd is. Het is leuk om te zien hoe verschillende delen van deze reeks elkaar soms kruisen en we 'oude bekenden' tegenkomen. Naast de lotgevallen van de familieleden valt er ook nog van alles lezen over het bouwen van een vakwerkhuis en wordt er een 'uitstapje' gemaakt naar hoeve 'St.-Gerlach' in Valkenburg waar een van de telgen uit de familie Willems met haar man ging wonen in de jaren dertig van de vorige eeuw.

De geschiedenis van het familiehuis 'Op genne Puth' en van de families die het bewoonden wordt, zoals we dat inmiddels gewend zijn, op boeiende wijze verteld en geïllustreerd met vele foto's. Heerlijke lectuur voor een middagje ontspannen op de bank of in de tuin. [AQ]

BADEN, BORRELEN, BIEDEN EN BEPPEN IN DE THERMEN

OPEN & BLOOT.

DE ROL VAN HET BADHUIS IN
HET ROMEINSE STADSLEVEN

Kom kijken!
Bij entree
een gratis
jaarkaart
cadeau!

ZOEKEN
NAAR DE
BRON
thermenmuseum.nl

MAAND VAN DE GESCHIE- DENIS

zo 1, 15-18 u. start Parkstad Theater Heerlen
'Het geluk van Limburg'

di 3, 19:30 u. Schunck*, Bongerd 18, Heerlen

Limburgse reisverhalen uit de 19e eeuw

di 10, Oad Zumpelveld, Irmstraat 23

Het geluk rond nieuwe wereldburgers

zo 15, 11-16 u. Nederlands Mijnmuseum

Kijkje in het Mijnmuseum-depot

do 19, 19:30 u. Aan de Voeëgelsjtang 12,

Landgraaf

Ongelukkige geschiedschrijving

do 26, 19:30 u. 'De gele kaart', Roda JC-ring 1

Sport, voetbal en geluk

za 28, 19:30 u. Nederlands Mijnmuseum

Filmavond: Toen was geluk nog heel gewoon

MND VD
GESCHIE-
DENIS

IN PARKSTAD

OKTOBER 2017

Zie voor het uitgebreide programma:
www.landoanherle.nl/maandvandegechiedenis

Scherp.

Drukkers.

Een goede drukker. Met scherpe prijzen. Daar kun je ons op aanspreken. We zijn weliswaar niet altijd de goedkoopste maar onze prijzen zijn beslist redelijk. Helemaal als je onze service meeweegt: daar kunnen de meeste internetdrukkers nog een puntje aan zuigen. Afleveren op meerdere adressen, proefcontrole, voorraadbeheer, kleurconsistentie, papiercollectie ter inzage, deskundig advies, en elk denkbare combinatie van papier, bedrukking en afwerking is mogelijk. Laat ons maar rekenen. We zullen je blij verrassen. Bij Schrijen-Lippertz. Drukkers.

www.schrijen-lippertz.nl

Schrijen-Lippertz